

91
Пор

М.Полубеуцький
**ХАН-
ТЕНГРІ**

Полубеуцький
1934

М. ПОГРЕБЕЦЬКИЙ

ХАН-ТЕНГРІ

ФОТО:

С. ШИМАНСЬКОГО

Ф. ЗАУБЕРЕРА

В. БАРКОВА

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

Х. ЛІН

ДИТВИДАВ

ХАРКІВ

1934

ОДЕСА

Редактор В. Сніненко. Обкладинка М. Худяка.
Техкер Я. Ольман. Коректор Д. Біліч.

Бібліографічний опис цього видання вміщено
в „Літопису Українського Друку“, „Картко-
вому репертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати.

Одобріт № 814. Уповнов. головліта № 3539.
11 друк. арк. 62x94. Зам. № 954. Тираж 15000.
Чергове вид. № 109.

Здано до друку 14-VII-34 р. Підписано до
друку 9-X-34 р.

Друкарня ім. Леніна, Одеса, Пушкінська, 18.

... У спогадах постають круті, суворі скелі, осяяні мерт-
венним світлом. Гострі зубці їхніх вершин виступають ледве
видимими контурами. Далеко внизу зяє проваллями три-
щин блакитний льодовик.

Над сніговими гребенями сходить диск місяця, й на
матову поверхню снігу леться тьмяне світло, навіваючи
смуток.

Три чорні тіні, зв'язані канатом, посуваються з нами.
Більш нікого немає в цій сніговій пустині. Тихо так, що
виразно чути тьохкання серця та ще хруск снігу під
ногами. Ми йдемо мовчки.

Місяць сходить вище і перед самими очима виростає
величезна білява мармурова стіна з крутими ребрами й
широкою вершиною. Це — Хан-Тенґрі, Владар Духів, Гора
Крові¹⁾ — найвища, найнепрístupніша маківка Тянь-Шаня.
Звідусіль ми бачили її, мов гостре ікло, що ввігналось у
небо й панує в грізній величі над усіма вершинами Тянь-
Шаня.

Звідси він видається доступним: грані його розійшлися,
схили лягли; проте, серце стискається неясною тривогою.
Що жде нас?..

Другий Міжнародний Полярний рік²⁾. Кліматологи
всього світу вивчають закони погоди. В суворій Арктиці,
де над крижаним покривом народжуються атмосферні
вихри, будують станції для метеорологічних спостережень.

Тяжка економічна криза скувала капіталістичні країни;
науковим організаціям цих країн доводиться скорочувати
плани полярних досліджень.

Тим часом СРСР густою сіткою дослідних станцій вкриває береги й острови радянської Арктики. Радянські льодоломи борознять моря, пробиваються крізь тороси, ідуть далеко на північ, освоюючи Арктику, вивчаючи „полярний фронт“³⁾.

На льодовики кавказьких, алтайських, памірських, тянь-шанських гір відряджено наукові експедиції розгорнути роботи за завданнями Комітету II Міжнародного Полярного року.

Наша високогірська експедиція має працювати на льодовиках Хан-Тенґрі. Ми ідемо туди вп'яте і добре знаємо район. В транспорті експедиції понад 100 в'ючних та верхових коней.

Через гірські перевали, що стоять вище від уславлених альпійських вершин, скелястими схилами, кам'яними завалами, по снігах і льодовиках іде експедиція до Хан-Тенґрі. Зв'язані альпійськими канатами, з льодорубами в руках, озброєні гірськими компасами, геологічними молотками, анероїдами, гіпсотермометрами, теодолітами, ідуть наукові працівники та альпіністи по вкритих льодом схилах на снігові гребені.

Пробиваються по озеру між пливучими крижинами пневматичним човном, щоб вирвати у природи її таємниці, докінчити „білі плями“, з'ясувати склад і будову гірських порід, виявити корисні копалини.

Визначають могутність льодовиків і породжуваних ними гірських потоків, вивчають температурні умови, вологість, атмосферний тиск, активність сонячного проміння, хмарність — все, що зв'язане з такою примхливою погодою в горах.

ЧАСТИНА ПЕРША

1. Мої перші відомості про Хан-Тенгри. Коло початків Джин-ди-Су. Зустріч з мисливцями. В студії художника Северіна. Трохи географії, геології та історії

1926 року група альпіністів сходила вгору великою Кебенською щілиною Кунгей-Алатау, сподіваючись зійти на порфіровий шпиль Кой-Су. Присмерк сповивав гори; я шукав місця для ночівлі, коли передо мною несподівано полиснуло вогнище. Ми пішли просто на світло. Ніч уже вступала в свої права, коли ми наблизилися до вогнища. Силуети якихось людей завурушилися, роздивляючись нас.

Коло вогню сиділо п'ятеро: двоє киргизів та трое росіян. Серед росіян я впізнав мого торішнього попутника на льодовик Джин-ди-Су — Пилипа Лізіна.

Ми привіталися. Розмова коло вогнища увірвалась. Нас закидали запитаннями, а потім розмова відновилась і тривала за північ. Похолоднішало. Небо посіріло, виразніше вимальовувалися контури гір і на білій шапці Кой-Су зарожевів світанок.

Я підкидав у вогнище сухого ялинового гілля, слухаючи розповідь про подорож у Китай.

„От дорога, хай вона провалиться, довіку не забуду. Були змучили і себе й коней. Від Охотничого через Аллайгир перевалювали. По щепеню схилом коня ведеш. Каменюки спід ніг сиплються, з маківки тобі на голову летять, дивишся тільки, щоб не збило. Дійшли отак до снігу, а під ім лід. Коні на шипи не ковані, не йдуть. Що його робити? Гаразд, що кошми були — заходились ми під ноги підстилати, лід рубали. Куди

не глянеш — саме каміння та сніг і більш нічого нема. Здерешся отакечки високо, а гори все вищають і вищають, а одна над усіма горами шпилем стоїть. Цю й знизу відкіль хочеш видать. Киргизи її Чопа-Ауліата, Свята гора звать. Про цю гору люди базікають, що й німці приїздили на неї лізти, скоби залізні вбивали. Та куди на неї лізти — вище хмар стоїть...“

Це були перші мої відомості про Хан-Тенгрі.

Ми присіли біля костра.

1928 року я познайомився з художником Сєверіним.

Він разом з небіжчиком академіком В. В. Резніченком їздив 1915 року до Тянь-Шаня, в долини Капкак, Баянкол та Сариджас і звідти змалював Хан-Тенгрі.

— Коли хочете, прогляньмо мої тяньшанські етюди.

Я залюбки згодився і ми пішли в майстерню.

Із запорошених полотен визирали сміливі обриси тяньшанських гір.

Здиблені до неба, підперезані коло вершин химерними хмарками, гострі, криві, вигнуті, як турецький ятаган, із

стрімкими схилами, із звислими крутими льодовиками, з потоками, що мчать у безодню, — вони були фантастичні.

Ще фантастичніші були барви.

Багряним вогнем палав захід сонця на найвищих вершинах. Гребені висвічували рожевими і яснофіолетовими тонами, а нижче попелястосірий колір умираючого присмерку переходив у глибоку ніч.

Одне велике полотно прикувало мене. То було озеро Барагобасу, а позаду його товпилися снігові велетні. Посередині на три гребені вище від решти стояла гігантська біла піраміда Хан-Тенгрі.

Я не зводив очей. У мене виникло непоборне бажання дістатись до Хан-Тенгрі, бачити його зовсім близько, спробувати свої сили на його страшних схилах.

Я розумів, що це зробити не легко, що зійти на Хан-Тенгрі — важке завдання, що для цього потрібні серйозна підготовка й чималі кошти, що ставити це завдання як самоціль і спеціально для цього організувати експедицію не варто, бо це себе ніяк не виправдає.

Але центральний Тянь-Шань був дуже мало вивчений.

Були перші роки п'ятирічки. Соціалістичне будівництво безперервно вимагало для нових заводів і фабрик мільйони тонн сировини й палива, ставило дедалі більші вимоги.

До всіх, навіть найглухіших, майже неприступних, неосвоених закутків нашого Союзу відряджалися дослідницькі експедиції, розвідкові групи.

Центральний Тянь-Шань ждав своєї черги...

Білі плями його карт потребували топографічних знятків, гірські багатства — геологічних досліджень.

Розвідкова подорож у центральний Тянь-Шань мала права на здійснення.

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та Вища рада фізичної культури підтримали проект розвідкової експедиції до масиву Хан-Тенгрі. Я заходився коло здійснення її і насамперед узявся за карти та літературу.

На звичайній учбовій карті Азії відшукую меридіан 80, що перетинає Індію. Спускаючись по цьому меридіану вниз, трохи нижче 40-ої паралелі, бачу темнобрунатні, майже шоколадні контури з густими штрихами та білою поздовжною смужечкою снігу. Це — Тянь-Шань, що в перекладі з китайської мови означає — „Небесні гори“.

Вони такі високі, що купають у небі свої снігові вершини.

На 2600 кілометрів уздовж і майже на 600 кілометрів ушир простяглися тяньшанські гори в Центральній Азії, простираючи свої пасма з химерними монгольськими та тюркськими назвами (Боро-Хоро, Богдо-Ола, Карлик-Таг, Чом-Таг, Куруг-Даг) на схід, в Китай і на захід, в автономні республіки Радянського союзу — Киргизію, Казакстан та Узбекистан.

Могутнім муром стоять вони, оточені степами та пустинями, захищаючи оази, сховані між їхніми хребтами, від спустошливих пісків. З півночі наступає на них Джунгарський степ, із заходу — пустині Кизил-Куми, й Кара-Куми, з півдня — пустиня Такла-Макан.

В СРСР Тянь-Шань починається на заході невисокими безсніжними горами Кара-Тау. Що далі на схід, то вищі стають вони, а в гірському вузлі Хан-Тенгри доходять 7000 метрів над рівнем моря.

Передо мною карта центрального Тянь-Шаня. На ній — жодного клаптика спокійного рельєфа.

Велетенські сили зорали лице землі тисячами глибоких зморщок.

Я вглядаюся в карту, в ці ієрогліфи, занесені на карту вмілою рукою топографа, й хочу уявити віддалену багатьма мільйонами років давню історію землі.

Теплі води моря заливали колись територію нинішнього Туркестану. Протягом майже цілої геологічної ери (палеозой⁴) збиралися на дні його багаті осади; під їх вагою прогиналася земна кора, а в улоговинах утворювалися шари нових осадів. Минали довгі геологічні періоди. Ввесь час, поволі стискаючися, земля меншала в об'ємі і величезні складки її виступали з dna моря у вигляді архіпелагів⁵), островів.

Чим вище підіймався суходіл, тим далі відходило

море і, нарешті, настав період цілковитої перемоги суші над морем, від якого лишилися тільки висихаючі озера між високими гірськими грядками.

Одночасно з творчими силами діяли сили руїнницькі. Сонячна спека, змінюючись холодом ночі, роз'їдливий вплив води, що містить у собі вуглекислоту, вітри, які дмуть високо в горах, води, що перетинають хребти в протилежних напрямках і п'ядь за п'яддю розмивають гори, — все це руйнувало хребти, зменшувало їхню висоту, вирівнюючи їхні обриси.

В найближчу до нас Кайнозойську еру⁶⁾, в третинному періоді повільні конвульсії пройшли по землі, лишивши на її поверхні застиглими кам'яними хвилями довгі дуги.

Поводжні розлами розбили складки, що надулись, зібравшись пучком в один гігантський вузол Хан-Тенгрі. Трохи на північний схід від узла простяглися на південний захід, як мацки спрута, величезні дуги: південні — Кокшаала, що обрамляє западину Таріму, і північні: Терсекей та Кунгей-Алатау, стискаючи Іссик-Кульське озеро; між ними з північного сходу на південний захід: Сариджас-Куелю, Інілчек-Теректи і Каїнди-Ішігарт.

І далі тривала руїнницька діяльність сонця, води, морозу, вітру, хемічних та органічних сил, що намагалися знівелювати хребти, які піднялися. М'якші породи розмивались і зносились униз; стійкіші породи й тепер видаються гострими зубцями скель та оповитими в сніг і лід вершинами.

Отак утворився сучасний рельєф центрального Тянь-Шаня.

Повільно пливають геологічні віки. Останнього, четвертинного періоду, в умовах сухого, холоднішого клімату, в глибоких ущелинах утворюються льодовики, з'єднавшись в одне льодове море своїми верхів'ями. Грізний мармуровий шпиль Хан-Тенгрі, мов острів у крижаному морі, як гігантський нунатак⁷⁾ стоїть у самому центрі Небесних гір, в самій гушавині вкритих льодовою бронею кам'яних велетнів.

Я хочу прочитати історію дослідження центрального Тянь-Шаня, риюсь на полицях бібліотечних шаф, перегортаю старі, запорошені книжки.

Трудні шляхи до Тянь-Шаня, та допитлива й смілива в боротьбі з природою людина!

„... Сніги, що нагромадились тут від початку світу, перетворились на крижані брили, які не тануть ні весною ні літом. Гладенькі поля твердого й блискучого льоду розлягаються в безмежності навислими з обох боків високими льодовими стінами. З силою дме холодний вітер і мандрівники часто стають жертвами драконів. Ідучи цією дорогою, не слід одягатись у червоне та гомінко кричати. Того, хто забуде цю пересторогу, можуть спіткати всякі нещастя. Тут трудно втекти від смерті“.

Так пише про льодовий перевал Музарт (на схід від Хан-Тенгри) Сюан-Цзян, буддійський паломник і місіонер. В VII сторіччі (628 — 645 р. р.) найкоротшим шляхом через тяньшанські снігові гори пройшов він з Китаю до берегів Іссик-Куля, а звідти в Індію. Тринадцять супутників його загинуло по дорозі. Сімнадцять років тривала його подорож.

В 1856 року П. П. Семенов-Тяньшанський, „на чолі сформованого для приборкання кара-киргизів загону“, зумів „заглянути в цей невідомий край, підняв непрозору до того часу завісу, що протягом тисячоліть крила снігові вершини Тянь-Шаня“.

1857 року до центрального Тянь-Шаня підходять одночасно два дослідники, обидва учні знаменитого географа Карла Ріттера: з півдня через Індію — Рудольф Шлагінтвейн — і знов П. П. Семенов з півночі, через Заїлійський край.

Шлагінтвейн уже наближався до величних хребтів Тянь-Шаня; він увійшов у Кашгар. Але тут скінчилась і його подорож і його життєвий маршрут. Хаджі Валіхан Тюря, правитель міста Кашгара, наказав відтяти голову Шлагінтвейнові. Скромний пам'ятник загиблому дослідникові Гімалаїв та Каракурума стоїть нині на міському майдані Кашгара.

Семенову легше було пройти в Тянь-Шань. Російське військо прочистило йому шлях, захопивши 1854 року Заїлійський край.

Він пройшов увесь південний берег Іссик-Куля, зійшов на вершину величезного, страшного гірського проходу Зауку-Даван. „Незабаром після того, пише він, пройшов у самий глиб, у серце Небесного хребта й виліз на одну з велетенських гірських груп внутрішньої Азії, а саме Тенгрі-Таг (Хан-Тенгрі—*М. П.*), уквітчану вінком альпійських льодовиків і одягнену сліпучо-білим покривалом одвічних снігів. В льодовиках Тенгрі-Таг відкрив я початок Сариджасу“. Семенов помилково вважав лівий берег Сариджаського хребта за схил Хан-Тенгрі, що його вершина видніється так, ніби виходить із цього хребта.

Багато років минуло, доки в центральний Тянь-Шань вирушили нові наукові експедиції. Царську Росію мало інтересувало наукове дослідження Тяньшанських гір. Їй треба було розпросторитись ушир, поневолюючи слабих східних сусідів, і вона посилала до Середньої Азії своїх розвідників.

1869 року виїздить „експедиція в Заїссиккулський Тянь-Шань для виявлення стратегічних даних щодо китайських володінь“. Начальних експедиції—барон Каульбарс.

1876 року виїхала „експедиція для збирання відомостей про підступи до Кашгарії та про військові сили Якуб-Бека“.

Начальник експедиції—полковник Куропаткін.

І так далі.

Після подорожі Семенова минуло понад чверть сторіччя, і російське географічне товариство 1886 року виряджає до Хан-Тенгрі експедицію гірського інженера І. В. Ігнат'єва. До його групи належав відомий згодом ботанік і географ А. І. Краснов. Його участь дала змогу вивчити центральний Тянь-Шань з гео-ботанічного погляду. Ігнат'єв пройшов на південь за Сариджас в долину Інилчек, але на льодовик цієї долини не зійшов і до Хан-Тенгрі не досяг.

В експедиції Ігнат'єва не було жодного альпініста, ні одного наукового працівника, що знав би альпіністську техніку.

1900 року центральний Тянь-Шань відвідує група італійських горосхідників: Чезаре Воргезо, д-ри Брокероль і Цурбрігген. Вона ставить собі завдання зійти на Хан-Тенгрі.

Тянь-Шань являє для альпіністів дещо інше, ніж берн-

ські та пенінські Альпи⁸⁾). Там найвища точка—4810 метрів*); тут—що не перевал, то 4000 метрів, що не вершина, то 5500, 6000, 6500 метрів. В Альпах найбільший льодовик має 24 кілометри**) а тут до Хан-Тенгрі треба йти льодовиком Інилчек майже 50 кілометрів, і ці 50 кілометрів—тільки частина льодовика. Мавши небагато носіїв, італійці не наважились іти на льодовик і роблять спробу обійти Інилчецький хребет з півдня, щоб дістатися Хан-Тенгрі з китайської сторони. Але талі води заповнюють глибокі каньони, які не пускають далі мандрівників, і вони мусять повертатись додому.

1902 року ботанік Томського університету професор В. В. Сапожников та гамбурзький географ д-р М. Фрідріхсен через Кастекський перевал та Каракол пройшли в долини Сариджас, Куелю і Теректи. 1912 року Сапожников пройшов ще далі, на південь за Інилчек, в долину Кизил-Канчігай.

Тоді ж, 1902 року до центрального Тянь-Шаня приїздить мюнхенський географ д-р Готфрід Мерцбахер разом з геологом-альпіністом Кейделем, топографом-альпіністом Пфанном та альпійськими провідниками-тірольцями. Сам Мерцбахер виріс у баварських Альпах і його вважали за одного з кращих горосхідників в швейцарських та італійських Альпах.

Альпіністський досвід та уперта воля допомогли Мерцбахерові пройти величезний щодо розміру і складний щодо виконання маршрут в найбільш високогоряній частині центрального Тянь-Шаня і першому пройти до підніжжя Хан-Тенгрі. Його відкриття та праці навели перше світло на ще ніким не досліджений масив.

1915 року в долинах, що розляглися на північ від Хан-Тенгрі,—Наринкол, Баянкол, Какпак, Текес і Каркара працює геолог В. В. Резніченко, згодом академік Української академії наук. 1912 року сім топографів Туркестанської військової округи провадять інструментальне, а частково напівінструментальне та окомірне зймання південно-східної частини.

Я перелічив майже всі наукові експедиції з маршрутами,

*) Мовблан.

**) Алечський льодовик.

що сягають області Хан-Тенгри. Їх не дуже багато, частина їх складається з експедицій іноземних. Як бачите, царську Росію мало цікавили наукові роботи в Тянь-Шані.

В звіті експедиції військових топографів 1912 року читаємо:

„Наука не переможе природу Тянь-Шаня і ця природа буде захистом номада*) від натиску цивілізації і в далекому майбутньому вони лишаться живим пам'ятником первісної людини“.

Історія пожартувала над невдалими топографами.

Жовтнева революція збудила всі народи СРСР до творчого життя. Радянська культура переможно проходить крізь дикі ущелини до колишніх номадів, а нині — осілих колгоспників радянської Киргизії, учнів шкіл, слухачів технікумів, вишів, аспірантів киргизьких науково-дослідних інститутів.

Нам не доведеться пересуватися способами Семенова-Тяньшанського. Вітка Турксибу пройшла вже за Фрунзе до першого в Киргизії цукрового заводу. Через скажену Чу перекинута „Жовтневий“ міст і колись „грізною“ Буамською ущелиною автомобілі роблять рейси в порт Рибаче, звідки в Каракол ходять теплоходи „Пионер“, „Прогресс Киргизстана“, „Советская Киргизия“ та „Пятилетка“.

2. З кіноапаратом на Хан-Тенгри. Лист уйгурки Таїрової. Склад групи. Москва — Фрунзе. Столиця Киргизької АСРР. Бій баранів. Дунгане. Крізь пилову завісу. Робота вітру. Буамська ущелина. Рибаче — порт

До мене постукали.

— Прошу!

Входить худорлява людина, одягнена як американський репортер: штани „гольф“, люлька в стиснутих губах, через плече фотоапарат.

*) Кочовик.

— Я — Цейтлін. Прикомандирований до вашої експедиції від ВУФКУ.

— Дуже радий, сідайте.

Я говорю Цейтлінові маршрут, повідомляю всі подробиці, що його цікавлять. Через годину ми розлучаємось. Ввечері він їде в Москву по кінамо*), і через три дні у мене вирізка з „Вечерней Москвы“:

„З кіноапаратом на Хан-Тенгрі.“

На початку липня разом з експедицією, що її організує Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, до недосліджених районів центрального Тянь-Шаня виїжджає кіноекспедиція ВУФКУ в складі кінооператора т. Цейтліна та помічника т. Бикова. Завдання кіноекспедиції — здійняти побут киргизів, дунган та українських поселенців, а також зійти на один з найвищих недосліджених масивів Хан-Тенгрі (Цар Духів). Досі на цю вершину не сходила жодна людина.

30 днів шляху експедиції пролягають снігами та льодовиками, втім числі по одному з найбільших у світі льодовиків Інилчеку — найважчій перепоні на шляху експедиції. Друга не менш серйозна перепона — надзвичайна сипучість снігу, при якій досить сильного звуку щоб викликати падіння лавини. Так шість людей з групи Мерцбахера були скинуті з висоти 5300 метрів униз.

Висота Хан-Тенгрі — 7200 метрів.

По дорозі, якою проходить експедиція, вона сфотографує спеціально організоване полювання на барсів.

Експедиція триватиме від 3 до 4 місяців“.

Реклама — по-американському! Впізнаю в ній Цейтліна. Отже, з кіно справу улагоджено.

Заступник наркома освіти передає мені листа, пересланого через Українську академію наук.

„Начальникові експедиції на Хан-Тенгрі в Тянь-Шань“

„Прочитавши в московських газетах про організацію експедиції в Тянь-Шань, я вирішила написати цього листа.

*) Портативний кіно-апарат.

У вивченні побуту тяньшанських племен, звісно, не обійтись експедиції без перекладача, особливо такого, який сам орієнтувався б у цих питаннях.

Таким перекладачем могла б бути я. Бо сама, як житель гір Киргизії, я добре знаю звичаї свого народу, а вирісши в Тянь-Шані, добре знаю свої гори. Тільки, правда, наше плем'я ніколи не кочувало близько коло Хан-Тенгри і я на цій вершині не була. Та це аж ніяк не заважає мені бути корисною людиною і перекладачем для експедиції.

В газеті було сказано, що експедиція виїздить на початку липня. На початку липня кінчається і моє навчання в школі. Я вчуся в Московській вищій технічній школі, куди вступила торік.

Отже, якщо оце моє палке бажання справдиться, я буду дуже щаслива. Прошу відповісти мені на адресу:

Москва, 5, Бригадирський пров. 14, гуртожиток МВТШ *Таїровій Фатімі*.

23 червня 1929 р.

З величезною нетерплячкою чекаю відповіді“-

І з перекладачем, виходить, теж іде на лад. Я зараз же відповів Таїровій згодою.

В наркомосі я познайомився з Францем Сауберером. Він тоді ще не знав російської мови і говорив мішаною — на дві третини німецькою і на третину російською з м'яким тірольським акцентом. Уродженець італійського міста Мерано в тірольських Альпах, він з дитинства зрісся з горами. Закінчивши спеціальну школу альпійських провідників, він один час був професіональним високогірним провідником в Інсбруці.

Сауберер комуніст. 1922 року він бере участь у виступі революційних робітників у Відні. Його викидають з машинобудівного заводу Шмідта, де він працював; викидають з вугільних шахт в Грюнсбасі, де він пробував був улаштуватися відбійником. Майже 2 роки тривало безробіття. Він марно намагається знайти роботу в Чехо-Словаччині, і 1927 року емігрує до нас. Нині Сауберер — член президії Українського туристичного товариства.

Для нашої експедиції Франц просто знахідка. Я запрошую його. Він, ясна річ, дає згоду.

З Шиманським я познайомився за рік до експедиції в себе на квартирі, куди він прийшов по консультацію з приводу свого маршруту до Верхньої Сванетії. Він був чудовий фотограф. Вміння вибрати сюжет, освітлення, технічне виконання—все в ньому виявляло художника. Гори він знав і вже мав стаж альпініста. Шиманський так само дав згоду й охоче взяв участь у підготовчих роботах.

Крім Шиманського та Сауберера, які й далі брали участь в інших наших експедиціях, в групі були український письменник І. Багмут*), український композитор комсомолец Коляда, співробітник газети „Харьковский пролетарий“, комсомолец Редак, геодезист Полтавцев, фотограф, альпініст Зарічняк.

Замість Цейтліна ВУФКУ прикомандирувало операторів Лозієва та Шевченка.

Альпіністами ми забезпечені, а щодо спеціального альпіністичного спорядження, — справа кепська.

Ні в Харкові, ні в Москві не можна було тоді дістати ні льодорубів, ні кішок, ні альпіністських канатів, ні костурів, ні скла даних ліхтарів, ні навіть сухого спирту. Немає спальних мішків, альпійських костюмів, гірського взуття, немає навіть подошовних цвяхів. Але журитися та роздумувати ніколи. Від'їзд призначено на кінець липня. У нас є зразки і ми замовляємо все потрібне — від спальних мішків аж до цвяхів включно.

Казанський вокзал. Платформа № 4. Скорий поїзд: Москва — Ташкент... Сюди. Ось він, вагон № 6. Ми розміщуємось у двох сусідніх купе.

Другий дзвоник. Пронизливий свисток кондуктора. Поштовх — і ми плавно від'їжджаємо.

Шість діб їхати. Москва вже позаду. Попереду Сизрань. Батраки. Самара. Оренбург. Ілецьк. Актюбінськ. Чолкар. Емба. Аральське море. Казалінськ. Джусали, Кзил-Орда. Туркестан. Арис — пересадка на Турксиб. Чімкент. Тюлькубас. Луговая. Ауліата. Фрунзе.

*) Про експедицію 1929 р. він видав книжку „Подорож до Небесних гір“, ДВОУ.

У вікна: неозорні степи... заплави з чагарниками та лісами... Зелені широкі долини з озиминою. Широка сіра стьожка Волги пливе в сторону... Знову м'які хвилясті, безкраї степи на сотні верстов, до самого горизонту... За Актюбінськом уже чувається сухувійний подих напівпустині... За Ембою на сході пасмо горбів. Це Мугаджарські гори — кінець Уральського хребта... Солончаки, з виступаючими плямами солі, зарослями сивого полиню, колючками „перекоти-поле“... Аральське море. Відблиски сонця на блакитній поверхні затоки Сари-Чаганак. За Кзил-Ордою піски, піски, піски; між піщаними дюнами колючки джантак, хазар-аспак, перекоти-поле.

На схід від станції Байгак-Кум порозбігалися невеликі гори. Це кінцева частина Кара-Тау, початок великих тяньшанських хребтів... Аристь. Спека. Дихати нічим. Пересадка на Турксиб. Народ із вагонів натовпом штурмує пристанційні базарчики з гарячими вушками, борщем, смаженою рибою, садовиною й самоварами.

Починаються круті узвози. Поїзд робить неймовірні фігури: він немов кружляє на одному місці; ті самі гори то справа то зліва.

Узвіз стає ще крутішим. Паровоз збирає свої сили, але в нього задих і сил мало! Він пихкає, колеса крутяться на одному місці, сердито вихоплюється спрацьована пара, проте, вагони все там же. Тоді одчіпляють половину вагонів і паровоз тягне по черзі спершу одну, а потім другу частину поїзду... Вагони пірнають у темряву — проїжджаємо через тунель. Коло Ауліата зовсім близько підбігли снігові вершини західного краю Александрівського хребта.

О 6 годині ранку 12 липня вивантажуємось у Фрунзе.

Фрунзе. П'ять років тому...

Спробуйте почати так фразу для дожовтневого читача. Що могло трапитися з крайнім містом за 5 років? Хіба тільки хто небудь із домовласників пофарбує дах та начепить нові ворота замість старих.

За 5 років соціалістичного будівництва наново перебудовано країну.

Ось пустинний степ, ні разу не ораний. Прийшли, подивились, посвердлили, проміряли, занесли плани, привезли чудо-машини — екскаватори, зробили насипи, проклали

рейки; заворушилися, піднімаючи й опускаючи хоботи, парові крани; з ревом полетіла вгору земля, гудіння вибуху розлягається на десятки кілометрів, вагонетки поспішають підібрати вивернуту з надр породу.

Через річки лягли греблі гідростанцій, засвітився степ тисячами блискучих огнів, зависочили багатопверхові корпуси автомобільних, тракторних, комбайнових заводів; вросли нові міста з вулицями-стрілами, майданами, садами, стадіонами. І так всюди: на Україні, Уралі, в Білорусії, Сибіру, на Далекому Сході, Кавказі, в Туркменістані, Киргизії... Та про це далі, коли повість моя дійде 1933 року, коли можна буде розказати про великі перемоги. А в 1929 році Фрунзе тільки почав приєднуватись до будівництва. Прокладали шосе в Токмак, підносились корпуси м'ясохладобойні, ладналися будувати перший в Киргизії цукровий завод і восени закладали фундамент агроіндустріального велетня Чубуду, в який країна вкладає 100 мільйонів карбованців. Його завдання — перетворити 100000 гектарів мертвих степових просторів у квітучі соціалістичні поля субтропічних волокнистих та бавовняних культур⁹).

Фрунзе. Своє теперішнє почесне ім'я небіжчика наркомвійськмора місто дістало 1925 року, з перших днів свого заснування. Від 1878 року воно звалось ім'ям Кокандського укріплення, що лежить близько, — Пішпек.

Фрунзе жив в Пішпечі, подорожував шкільних років по горах Заїлійського краю та Кунгей-Алатау. Років громадянської війни (1919) командував туркестанським фронтом, бився за радянський Туркестан і розгромив Семиріченський білогвардійський фронт.

На скромному будиночку, де жила родина міського фельдшера Фрунзе, батька Михайла Васильовича, висить мармурова дошка; всередині невеличкий музей та ТСО-Авіахем.

Фрунзе — столиця Киргизької АСРР. На тлі снігів Александрівського хребта замикає невеликий майдан нещодавно споруджена біла будівля, де міститься Киргизький ЦВК, Раднарком і майже всі урядові установи Киргизії.

На широких вулицях столиці красуються вже нові будівлі: друкарня, школи, їдальня, лікарня, а на околиці шкіряний завод, суконна фабрика, ливарня та майстерні чехо-

словацької комуни „Інтергельпо“, де в дитячому будинку висить плакат: „Lenin ist unser Vater“ *)

В газетних кіосках лежать купи газет: „Советская Киргизия“, „Кзил Киргизстан“, „Ленинчилъ Джащ“, журнали „Коммунист“ та „Декханин“.

Але глухі дували, **) немощені пильні вулиці і в центрі брудний базар. Вуличні перукарні, рундуки з найдком: перепічками, молоком, вареною бараниною, садовиною. Густі рої мух безупинно мандрують від гною до продуктів. Брудні арики, де вранці миються, перуть і звідки п'ють воду — це приреченна вже на смерть екзотика дорадянського Сходу, це залишки, це спадщина царської Росії.

Чиста гірська вода поруч. За 40 кілометрів від міста сніговий гребінь Александрівського хребта. Відтіля майже до самого міста добігли річки Аламедін та Алаарча, але тоді їх ще не взяли в труби і місто пило воду з ариків.

Ми в Фрунзе вже третій день. Все потрібне — від консультації у місцевих краєзнавців до перепусток в прикордонну зону нами пророблено. Решту часу використовуємо, шукаючи матеріалу для наших кінооператорів.

На базарі коло чайхани, ***) ліниво жуючи конюшину, лежить бійковий баран. Нас супроводжує вуличний конвой — хлопчак. Зарані смакуючи цікаве видовище, вони біжать по відомій їм адресі. Через півгодини гладкий узбек жене до нас ще одного круторогого бійця. Збирається натовп. Одні сідають, по-східному підгорнувши ноги, інші стають позаду. Виходить щось подібне до амфітеатру з ареною посередині. Вводять баранів; вони обнюхують один одного, пригинають голови. Перший удар рогами, потім задкують і знову б'ються лобами. Новий розгін, і знову такий удар, що дивуєшся, як не розлетілися на черепки їхні голови. Баран гладкого узбека починає здавати, крутить головою і весь час задкує. Оператори перестають крутити, власники розтягають бійців, а розчарована публіка буркотливо розходиться.

Додому повертаємось через базар. Дає про себе знати близькість китайського кордону. Китайські квасні, китай-

*) Ленін — наш батько.

**) Глиняні паркани.

***) Чайня.

ські пральні, китайські харчевні. За рундуками з галантейним дріб'язком стоять чорноволосі з жовтими вилицюватими обличчями торгівці, зазиваючи: гіе-ріе-бієшкі, мі-іло, буу-ла-ві-ікі.

Це дунгани та таранчі — вихідці з китайських провінцій Шен-сі, Шань-сі, Ган-су, Сінь-Цзян. До Фрунзе прилягає ціла слобода дунганських будівель.

Дунгани розмовляють по-китайськи, таранчі — по-тюркськи; і ті й ті — мусульмани.

1860 року серед дунган спалахнуло повстання проти утисків тубільних феодалів та мандаринів, яке перекинулося й на Сінь-Цзян.

В жорстокому приборканні повстання, яке набрало форми національно-визвольної революції, взяв участь і загін царського генерала Колпаковського.

Слідом за цим царська Росія простягла озброєну лапу й відшматувала частину Сінь-Цзяна. Зіркі очі англійців, що теж мали свої інтереси в Сінь-Цзяні, побачили загарбання; дипломати натиснули і через три роки Росія вивела своє військо, лишивши все ж таки за собою територію від річки Хоргос до річки Ілі.

Боячись, що китайці розправляться з ними, дунгани масами перейшли російські прикордонні місцевості й оселилися в районі теперішніх Фрунзе, Токмака й Каракола.

4 години ранку. Ми вантажимось на поштовий автомобіль, що робить рейс між Фрунзе і Рибачим.

Звідки потрапила сюди ця замучена машина? На яких фронтах розгубила вона свої частини і зім'яла свій кузов так, що туди не влізеш, не сядеш? Та другої машини нема. Тоді ще не ходили потужні амовські автокари, на яких ми їздимо тепер. Та хоч який там є автомобіль, все ж краще, ніж 3 дні труситися й купатись у пилюзі на переселенському возі.

Ми вже виїхали з Фрунзе. Хмари пилу, зняті колесами нашої машини, поглинувши і сам автомобіль і підводи та хати села Лебединки, тьмяною жовтою хмарою здіймаються до неба. В „закритому“ кузові повно пилюги, на окулярах нальот, на зубах хруск, в горлі дере.

Пил лежить товстим шаром по всій дорозі, доки дорога не витягається в гори Буамською ущелиною.

Ніде ще не доводилось бачити стільки пилюги. Здіймеш її, і надовго прощай прозора блакить неба та світло сонця! Завуалює й надовго зависне в повітрі цей хмарний серпанок із пилу. Недурно китайці кажуть „пил іде“, так само, як ми говоримо „дощ іде“.

Крізь пилову завісу ледве видно зустрічні села: Лебединку, Дмитрівку, Красну річку, Іванівку. Мазані хати з очеретяними стріхами, тополі коло тину — це ж наші українські села. І не дивно, що на всьому протязі шляху від Лугової і до останнього осілого пункту нас не покидає м'яка українська говірка зустрічних чоловіків, хлопців та жінок.

Із 113 національних сільрад Киргизії 51 сільрада — українські. Після періоду воєнної колонізації, яка відбувалася одночасно з загарбанням Середньоазійських земель, почалася в Киргизії й селянська колонізація. Для царської влади таке переселення було способом зменшити густість населення й відвернути селянські повстання. Переселявали до Киргизії селян з найбільш перенаселених внутрішніх губернь: Воронізької, Полтавської й Київської. Так виникли у передгірській Киргизії виселки з українським населенням.

Майже 5 годин ми в дорозі. Випереджаємо вози з поклажею, криті дунганські повозки, напхані пасажирами; обабіч тракту розтяглися плетені тини, хати та струнки білі стовбури тополів, насаджених уздовж ариків*). Ідемо немов суцільним селом, що витяглося у безкраю вулицю.

Зупиняємось на кожному кроці. То машина загрузне колесами в арику, то в ній чути якісь перебої і хрипи; шофер гальмує, потім мацає, вислухує, піднімає і закриває кришку, відкручує і закручує, лізе під машину, потім до сьомого поту крутить ручку; знов лізе під машину — і так увесь час. То раптом залунає над вухом гучний постріл, покришка шини обвисає і хлюпає, машина сідає на один бік; знову зупинка, возжаємося з камерою, заліплюємо, нагнічуємо, і краю цьому нема. А до всього цього щопівгодини шофер сам спиняє машину, щоб охолодити водою гарячий радіатор, що кипить як самовар.

*) Невеликий канал уздовж вулиць.

Александрівський хребет, що весь час ішов за нами з півдня, знизився й відбіг убік. Зліва, з півночі маячать невеликі, дуже розмиті Чу-Ілійські гори. Дорога йде правим берегом Чу. Ні пилу, ні вибоїн. Автомобіль набирає швидкості, минає село Бистроріченське; дорога пригорнула до скель Александрівського хребта. Тут він невисокий і його скелі дуже зруйновані. Вітер, здіймаючи куряву та порошинки зруйнованих порід, б'є ними, виточує борозни, ніші і вкриває породи вісп'яними знаками. Чорним „пустинним засмагом“¹⁰⁾ вкриті скелі, а на деяких плитах можна побачити намальованих тварин, що нагадують зображення первісної людини.

Ми в'їжджаємо в гори. Східний берег ущелини — Кунгей-Алатау; західний — Александрівський хребет. Річка Чу пропиляла й поділила хребти, і від снігів Терсей-Алатау ринула на північний захід, щоб загубитись у пустинних пісках Муюн-Кум.

Киргизи звуть вириту нею ущелину Буамською; переселенці, переробивши на своє уподобання, звуть її Уланською. П. П. Семенову свого часу вона видавалась жахливою. Це й зрозуміло: адже тоді там була тільки в'ючна стежка, не було мосту і бурхливу Чу доводилось переходити бродом. А тепер і вночі по її шосе їдуть автомобілі в обидві сторони, стрічаються й розминаються. Через Чу збудували тепер міцний міст, дорогу постійно ремонтують і по ній безперервним потоком ідуть вантажі з товарами та машинами до Рибачого, з хлібом та вовною до Фрунзе.

За урочищем Кок-Мойнак ущелина повертає на схід, її стіни розсуваються і Чу змінює стиснутий скелями біг на неквапливу ходу в широкому руслі. На спадистих берегах привітно зеленіють зарослі талу та обліпихи, на тлі поритих ярами мальовничих глинистих круч. На п'ятиметровій висоті, на могутніх горизонтальних терасах¹¹⁾ можна простежити старий береговий рівень Чу.

Тут більше простору, гори біжать в сторону, іде на південь і Чу; горизонт розсувається і наше авто летить уже Іссик-Кульською долиною.

Я висуваюся з машини й бачу блакитну поверхню озера, а за ним на півдні, міряючися білизною з хмарками, стоять зубчасті гребені Терсей-Алатау. Автомобіль набирає швид-

кості і водна широчінь озера зростає, заповнюючи весь простір аж до горизонту, а в кінці, на сході, виблискуючи кригою, громади виходять, здається, з самого дна озера, обмиваючись його водами й підпираючи небо вершинами.

Ми в'їжджаємо в єдину вуличку виселка Рибачого.

Сто сімдесят шість кілометрів автомобільного шляху від Фрунзе до Рибачого пройдено.

3. Киргизьке море—Іссик-Куль. Рудобороді усуні. Сліди стародавнього життя під водою. Транспорт диких звірів. Іссик-Кульські теплоходи. На межі осілого й кочового світів. Каракольський базар. Перші відомості про Джантая. Через Санташ. Мільйон каменів. Тімур-і-ленг.

ІІ сторіччя до нашої ери на пасовиськах Іссик-Куля — від берегів озера аж до снігів Тяньшанських гір — кочував народ „рудобороді усуні“. Китайські літописи зберегли нам уривки їхньої далекої історії. Зберігся дотепер слід їх в назві „сари-уйсунь“—„руді усуні“. Так зветься й тепер один із родів Великої казакської орди.

На зміну усунам прийшли алтайські тюрки, потім — карлуки, пізніше — киргизи.

Кочове життя змінилось осілим і на берегах Іссик-Куля виростили селища, міста. Час не зберіг їхніх слідів. Одні міста з хисткими глиняними будівлями швидко руйнувались, як і тепер руйнуються глиняні киргизькі мазари, а міста часів вищої культури, з будівлями з обпаленої цегли, гинули від частих катастроф, що трясли нестійку Іссик-Кульську долину, й опускалися вглиб озера.

Про це сказано і в легендах:

„Багато сторіч тому там, де тепер то бушує, то спокійно леже береги Іссик-Куль, була квітуча долина, на якій пасли свою худобу калмаки. В цій долині стояло велике місто, з глибоким колодязем посередині, покритим кам'яною плитою. Багато років ніхто не піднімав плити, бо під страхом смерті було заборонено торкатися до колодязя. Одного разу жінка з цікавості підняла плиту. Рвучко ринула звідти вода й затопила не тільки місто, а й усю долину, утворивши на її місці озеро“.

Вода ще й тепер викидає з озера людські кістки та різні хатні речі. Під час відпливів на дні оголюється цегла, череп'яний посуд, мідні вироби, а ясних днів у прозорій воді заток на невеликій глибині видно сліди будівель.¹²⁾

Китай в VII—VIII сторіччі підтримував зв'язок з народами, що населяли Іссик-Кульську долину. До міста Куяб на Іссик-Кулі VII сторіччя прибув буддійський місіонер Сюан Цзян, той самий, що так мальовничо описав Музартський перевал. Він лишив нам перший опис Іссик-Куля:

„Проїшовши щось із 400 лі*) впоперек гір, пише Сюан Цзян, прибув я до озера, яке звуть Та-Цін-чжі, або „Велике прозоре озеро“; дехто називає його Же-хай (Тепле море) або Хан-хай (Солоне море). Кругом воно має близько 1000 лі. Із сходу на захід воно дуже довге, з півдня на північ коротке. З чотирьох боків воно оточене горами і безліч потоків збирається в ньому. Його води мають зеленувато-чорний колір, а на смак вони і солоні і гіркі. Дракони та риби живуть у ньому разом і часом випливають незвичайні страхіття“.

Якщо відкинути драконів та незвичайні страхіття, перед нами близький до істини опис озера.

Іссик-Кульська долина, де на висоті 1570 метрів над рівнем моря лягло „киргизьке море“, це не що інше, як западина в товщі земної кори. Це широка смуга землі, що опустилась між двома валами-масивами: Кунгей-Алатау та Терскей-Алатау¹³⁾.

У цій западині озеро має 182 кілометри довжини, 58 ширини і близько 702 метри глибини*). Воно — одне з найбільших у світі високогірських озер. Колись води його стояли набагато вище і заповнювали долину далеко на схід, де стоїть нині порослий чиєм степ.

На протилежних довжиною берегах озера — 2 пристані: на східному Каракол, а на західному — Рибаче, біля якого

*) Лі — півкілометра.

**) На північний захід від гирля р. Тосора, приблизно на 10 км від берега. Дані про Іссик-Куль наведено за Л. С. Бергом.

схрещуються дороги на Каракол, Нарин, Каркару, до всіх російських, українських та киргизьких виселків і радгоспів, розташованих на обох берегах Іссик-Куля, і назад — на Бистрівку, Токмак і Фрунзе.

Тихо посувались тоді цими дорогами криті мажари та підводи: одні з пасажирами й поклажею, другі з товарами для кочової Киргизії. Ще повільніше йшли під гойкання „цоб-цобе“ воли з бідонами гасу та нафти. Назустріч такі самі підводи везли туго набиті мішки хліба і розміреною ходою на горбатих спинах тягли в'юки з вовною верблуди.

В рік першого нашого приїзду Рибаче було ледве помітним виселком з поганенькими саманними будиночками, розкиданими уздовж єдиної вулички, що прилягає до озера. Людність його не стільки рибалила, як візникувала, і кожен двір тут — караван-сарай, а кожен дім — ночівля для приїжджих.

Непривітно зустрів нас Іссик-Куль. Надвечір похолоднішало. Подув західний вітер. Кутаючись у плащі, пішли ми на пристань довідатися про пароплав. Виявилось, він відходить завтра ввечері.

Ранок наступного дня був чудовий. Ми повибігали, пришулюючись від ясного світла, на двір і не впізнали околиць Рибачого. Випав сніг. Він одяг гори — від вершин і до підшови — сліпучим білим покривалом.

До відходу „Прогресса Киргизстана“ цілий день. Ідемо до бази Московського зоологічного саду, де збирали призначених для Москви диких звірів, які надходять головно з Нарину та Караколу. Кілька нашвидку збитих кліток з рисями та комишовими кішками, сліпий орел, гірські індик, з яких троє вже здохли і, отруюючи повітря, валялись тут же в одній клітці з живими; в окремій загороді були лебеді, а у великому ящику — три барси з перебитими капканом лапами люто й сторожко дивилися своїми зеленими очима крізь щілини між дошками.

Увечері ми поспішили до теплоходу. Коло мостика, там, де тепер відбудовано пристань, стоїть „Прогресс Киргизстана“. Разом із своїм близнюком „Пионером“ він має однакової сили машини, однаковий тоннаж, і збудовано їх одного року.

Понад півсторіччя володіла царська Росія Киргизією, і весь цей час прадідівськими способами, трясучись майже

чотири доби в підводі, їздили до Караколу. 1924 року виникла Кара-Киргизька автономна область; 1926 року її перетворено в автономну республіку і того таки 1926 року два невеликі теплоходи, розтинаючи води Іссик-Куля, вже робили регулярні рейси: Рибаче—Каракол.

Тепер збудовано більші теплоходи. Проте, „Прогресс Киргизстана“ і „Пионер“ ще й дотепер служать, хоч багато разів нещадно шарпали їх люті „буам“ та „санташ“ *).

Теплохід підійшов до піщаного берега, де безладно розкидані юрти. Це киргизський курорт Кой-сара.

Капітан наказав звільнити для нас місце.

Останній тюк спустили в трюм; закрили важкими дошками люк, вантажники зійшли на пристань і відтягли сідці. Рідкі вогники Рибачого почали віддалятися і гаснути.

Ніч ясна. Зорі визирають з глибини неба й миготять заїбортом, віддзеркалені спокійною водою. Величезні масиви з обох боків озера не покидають нас на всьому шляху...

Шум і сонячне світло будять нас. Пароплав повертає до берега. Чути піднесені голоси. Теплохід підійшов до

*) Місцева назва західного та східного вітрів, що дмуть по Іссик-Кульській долині.

піщаного берега, де безладно розкидані юрти. Це киргизський курорт Койсара. Вся його людність висипала до самісінької води. З пароплава виводять на берег хорих і потім ми рушаємо далі. Через півтори години моряки шпурляють причальні канати на Каракольську пристань.

Біля східців стоїть дівчина. Світле плаття підкреслює її засмагле, рум'яне обличчя. Ми всі догадуємося, що це наша перекладачка Фатіма Таїрова. Вона теж догадується, що ми — експедиція — і привітно до нас посміхається. Як тільки ми зійшли, вона радить пройти на високий горб за пристанню до могили Пржевальського.

40 років тому тут помер дослідник Монголії та Тибету Миколай Михайлович Пржевальський і його поховано на високому березі Іссик-Куля.

Його пам'ятник, що зображує скелю, на якій орел схопив пазурами карту Азії, — втілення хижацьких намірів епохи царизму.

Оливкова вітка в орлиному дзьобі — емблема мирних завоювань науки: вона мала маскувати нічим не приховану в пам'ятнику ідею імперіалізму.

Тепер оливкова вітка кудись зникла і пам'ятник одвертіше свідчить про темні часи, коли наука, що робить сміливі подвиги, служила мечу і батогу колонізаторів.

На скелі барельєф медалі, вибитої на честь Пржевальського Академією наук. Під нею написи:

*„Миколай Михайлович
Пржевальський“.*

І нижче:

*„Перший дослідник природи
Центральної Азії“.*

Від пристані до міста 13 кілометрів. Спершу йдуть вузькі вулички уздовж пристані, за ними поле, сади околиць і довга вулиця ім. III Інтернаціоналу веде до центру, серця міста — базару. За містом, кілометрів за сім, снігові гори.

З одного боку базару стоять селянські вози з харчовими продуктами. На возах такі самі хуторські баби-торгівки як і в Сорочинцях на ярмарку.

З другого боку дунганські та узбекські чайхани з низькими нарами, покритими кашгарськими кошмами та киргизькими килимами.

Поруч в ашханах *) у великих ситах, поставлених одне на одне над казанами, варяться на парі вухки² й жирна

Дунганські кухарі підкидають у повітрі тісто, скручують його на льоту

манта **); в казанах пряжеться рисовий пілав з жовтою морквою та кишмишем, кипить шурпа ***)) з барана, на вугіллі шкварчить шашлик; над плитою здіймається пара від варених баранячих голів, печінки та курдюків. Дунганські

*) Ідальня.

***) Пиріжки.

***)) Суп.

кухарі підкидають в повітрі тісто, скручують його на льоту витягають, ділять на тонкі струни локшини й опускають в окріп. Торгівці хлібом розносять на головах піраміди пухнастих перепічок. Біля чайхани сидить навшпиньках у чапані з верблюжої вовни та барашковій тубетейці, з розхристаними, темними, як нечищена мідь, грудьми, киргиз і розливає кумис в піали з м'якого чанашу. Брудними пальцями він збирає по краях піали жир та прилиплу шерсть, облизує палець і знов обводить ним піалу вже начисто.

На землі торговці порозкладали свої товари: товсті кошми для юрт, волосяні аркани, скручені з шерсті яків*), плетениці, дерев'яні блюда. Покупці їздять на низькорослих конях або осідланих волах з просунутою в ніздрі уздечкою, на волохатих, на вигляд добродушних, яках та верблюдах, Чоловіки у ватяних чапанах, круглих хутрянних тубетейках та повстяних ковпаках; жінки — в довгих бешметах з білими тюрбанами на головах; дівчата — в лисячих шапках, спід яких виглядають смолисті кіски. Біля конов'язів похнюплено ждуть господарів припнуті коні.

Базар визначає фізіономію міста: переселенські підводи та узбекські ашхани — осілий світ; верхові киргизи, що приїхали з гір, — кочовий світ. На межі цих двох світів стоїть Каракол, правлячи за ланку осілого й кочового життя. Збудований 1869 року, як форпост войовничих замислів російського царату, нині він являє собою аванпост радянської культури, що наступає на рештки напівродового, напівфеодального побуту кочовика.

В Караколі ми мали закупити коней, завербувати носіїв та дістати консультацію з приводу маршруту до Хан-Тенгри. Але в Караколі в нас нічого не вийшло. На коней ціни стояли високі і нам відразу ж порадили переїхати в Казакстан на Каркаринський ярмарок.

Консультація так само нічого не дала. Наш візит до місцевого старожила-краєзнавця Я. І. Королькова трохи спізнився. На час наших одвідин шановному Ярославу Івановичу минуло 90 років і його вже стали зраджувати па-

*) Великі воли в довгою шерстю на хвості й боках.

м'ять і слух. Мало також ми дізнались і від інших осіб, до яких нас адресували, зате всі вони вважали за потрібне застерегти про грізного Джантая та неприємності, що мали трапитися нам на Інилчеку.

Джантай популярний. Про нього ми вже не раз чули дорогою.

Гладкий киргиз Тураспек Кадиров старається нас налякати.

— Сактан, лучче товариш, Інилчека, пожалиста гайда не нада. Джелман булади. Джантай чон басмач. Мултик міного, стріляй міного.

Він радить змінити маршрут:

— Тоо міного, аска міного, копчигай міного, мус міного, пожалиста башка джол іші *).

В прикордонній комендатурі ДПУ до нас поставились надзвичайно дбайливо. Там ми дістали, нарешті, цілком певні відомості про Джантая.

Джантай — отаман численної банди басмачів. Його резиденція — граничні з Китаєм, малодоступні долини Кой-Кап, Ат-джайляу та Інилчек, тобто якраз той район, куди ми ладнаємось іти. Там пасуться стада його роду, там він оподатковує своєрідним митом контрабандистів, що проходять через його „володіння“. Своє перше вбивство Джантай вчинив ще 40 років тому і втік у Китай, де провадив буйне життя барантача. 1918 року він переходить на наш кордон і кочує в районі Джана-Джер та Кою-Кап.

— В усякому разі, ми вас без охорони на Інилчек не пустимо.

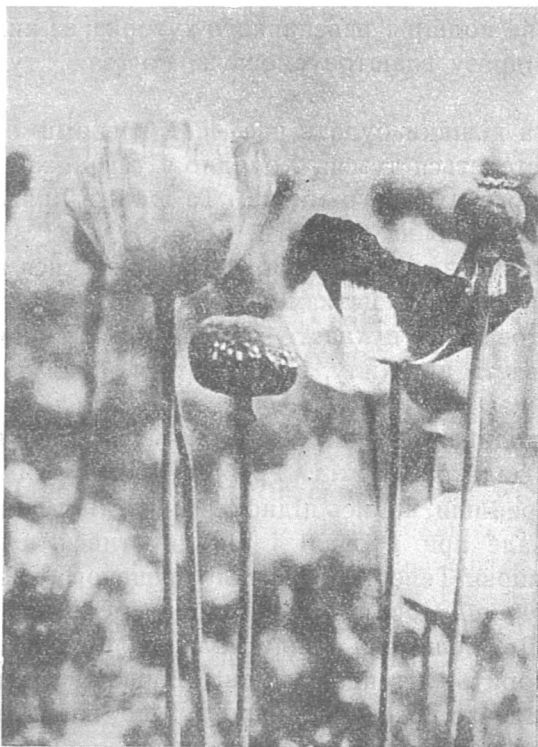
В Караколі роботи нема чого — швидше, швидше виїздити до Каркари на ярмарок купувати коней і рушати в гори! Найнявши візника, ми 30 липня виїхали.

Далеко простяглися переселенські виселки по тракту од Караколу аж до китайського кордону і нам довелось проїхати їх усі, геть до Наринколу — останнього прикордонного пункту. Знову виструнчилися тополі понад ариками, а за ними мазанки українських та російських сіл: Теплоключівки, Ново-Костянтинівки, Ново-Вознесенівки, Соколівки.

* Бережіться, погано буде. Джантай — крупний басмач, зброї багато.. (і далі): гір багато, скель багато, ущелин багато, краще іншу дорогу найдіть.

За Караколом барвистими килимами прослалися макові поля. Червоні, білі, фіолетові квітки повідкривались, оголивши зелені коробочки з свіжими надрізами: звідти стікає і тут же гусне молочний сік опіуму. Його зберуть у бляшані кухлі і здадуть державі на ліки.

За Лизогубівкою дорога йде вгору. Широку долину

Стікає й тут же застигає густий молочний сік опіуму

замикає невисокий сідлоподібний, поритий проваллями, гребінь Кизіл-Кія, що з'єднує вузькою смужечкою східний край Кунгея з хребтом Терсей-Алатау.

Доки підводи підтягаються до перевалу, ми сходимо зигзагами по схилу. Після денної спеки та дорожнього пилу приємно втягати в себе свіжі струмини чистого гірського повітря. М'яка соковита трава пружним килимом лягає під ногами. Злякані кекелики з шумом злітають, але зараз же

спускаються і табунками розбігаються по завалах. З'являються чагарники і перші на нашому шляху ялини.

Підїжджають підводи, і ми починаємо спуск. Візники ледве справляються на крутих поворотах, весь час підкладаючи під колеса камені, щоб віз на схилах не набрав небезпечної швидкості. Внизу, в долині вогко; починаються оази*). Колеса загрузають у заболочений ґрунт. Перший віз вїхав на подвір'я невеличкого хуторка; за ним вїжджаємо ми й відразу влаштуємося на ночівлю, тут же, коло возів.

Удосвіта візники будять нас. Над вогкими оазами простиралом стелеться туман. Холодно, і так не хочеться вилізати з теплого пухового мішка! Та коні запряжені, в'юки складені. Сідаємо на брички й ми.

Вїжджаємо з ущелини. Сонце пробивається крізь туман на поляну золотими цятками.

Пошматовані на пухнасте клоччя білі хмарки тягнуться до гір, повзуть по схилу, відриваються й тануть у теплому повітрі.

Знову долина. Це той же Іссик-Кульський провал, що простягся далеко на схід. Гребінь, через який ми вчора ввечері перейшли, колись підносився над іншими сніговими хребтами, але при провалі і він спустився вниз разом з усією долиною. Тепер це рештки опущеного хребта.

Праворуч від дороги славнозвісний Санташ — „мільйон каменів“. Дві величезні брили складені руками людини.

Як говорить легенда, камені зібрані воїнами Тімур-Іленга¹⁴), під час походу на народи, що жили в південній частині Тяньшанських гір. Ідучи вперед, кожен воїн, з наказу Тімура, кидав камінь у загальну купу. Повертаючись назад після боїв, Тімур знову підвів сюди військо й наказав кожному взяти з великої купи по каменю і скласти другий курган. Утворилося два кургани — і один з них — це лічба загинулим.

Я вдивляюсь у долину. Ті самі м'які схили, що не встигли змінити свого лиця від часів Тімура, ті самі глибокі колії, якими ходила ще Тімурова кіннота, — свідки його кривавих наскоків.

*) Болотисті місця.

Я бачу, як із заходу хмарами сарани сунуть Тимурові орди. Від стуку копит стугонить земля. Маячать туги та бойові прапори. Загін за загоном, одягнені під колір своїх прапорів, вливаються через перевал у долину. Тимур в центрі війська. Під ним як звір могутній караайгир*). Зброя в золоті. Аж до ніг звисають китиці парчового чепрака. Позад нього загін стремених юнаків з мечами; з обох боків його добірні бійці в кольчугах із залізними щитами.

Попереду кожної тисячі бійців — начальники загонів, Тимурові еміри.

Улюбленці його, суворі джагатайські воїни, що за монгольським звичаєм носять коси, ідуть перші. Їхні ситі коні в попонах із барсових шкур. Зброя їхня: важкі палиці, залізні булави по два лікті завдовжки та довгі списи з гаками стягати ворога. За ними іде важка кіннота монголів. Курява, знята тисячами ніг, хмарою висне над долиною, застилаючи колони обозних верблюдів.

Та ось передові загани Тимура набачили бунтівних джетів.

Дикий вигук: Алла-яр! — струсонув долину. Лавою мчать тисячі верхівців. В клубах пилу стрілою летять коні з порожніми сідлами; залізні гаки списів стягають із сідел; летять стріли та списи. Важкі булави падають на голови.

У стойбище джетів**), в ставку кагана влітає Тимурова кіннота. Спалахують язики полум'я, шугають вгору стовпи диму; горять перекинуті юрти, виють собаки, верещать жінки й діти, мукає налякана худоба.

Тимур-і-ленг — тиран. Своєю витонченою жорстокістю він майже не мав рівного в світовій історії.

Шість сторіч минуло після Тимура. В Середній Азії запанувала російська держава. Завойовники, закінчивши період „вогню й меча“, взялися до „впорядкування“ краю. Кращі землі відібрано в населення; казаків та киргизів відтіснено в скелі. Хабарництво, що стало системою, із збиранням „чагим“ (внесок на хабар чиновникам), глумливий суд, про який киргизи говорили: „орустив суттан сакпа“ (спаси від російського суду), експлуатація

*) Чорний жеребець (киргизьке слово).

**) Тюркські племена, що ворогували з Тимуром.

біднішої людності, — все це змусило безбройну людність повстати.

Повстанці, кидаючи майно, дітей і старих, тікали в гори. Військо доганяло їх.

Ось як про це записано в документах того часу.

„Семиреченские ведомости“ (орган управління Семиріченської області) з самовтіхою пише:

„Бунтарі вже дістали певну кару. *Військо перебило багато тисяч киргизів. Їхні стойбища знищується, величезні їхні стада переходять у руки війська. Але це не все. Головний результат комбінованих операцій війська в тому, що всіх повстанців загнано тепер у такі гірські райони, де скоро в результаті голоду й холоду вони повною мірою відчують наслідки свого безумного повстання. Вже доходять відомості про їхні нестатки й хвороби, але війську наказано не „милувати ворога“* (цитовано в IV Державній Думі на V сесії).

Я міг би описати, як гірські гармати сиплють вогненну смерть на відступаючих, як кавалерія рубає безбройних і трупи вистилають долину.

Та чи потрібно це описувати?

Поданий уривок із статті адміністративного органу промовляє переконливіше від мене.

4. На Каркару. „Каркара джармарка“. Кочовий культфронт. Мітинг на конях. Козлодрання. Киргизький кінь. Кінний ярмарок. Наші коні не мають наміру ходити під в'юками. В гостях на кочовищі. Юрта. Трохи етнографії. На озері Барагобасу. Хан-Тенгри.

Посуваємось ближче до Каркари. Частіше стрічаються підводи, гурти худоби, отари овець та верхові киргизи й казаки.

Обмінюємось формулами ввічливості:

— Амансизби.

— Аман.

— Кайдан бараси?

— Каркара джарманка бараман*)

За річкою, якою плывуть на ярмарок, сплавлювані з лісової щілини дерева, дерев'яні будівлі, юрти й загони з худобою. На прапорі біля ярмаркому п'ять літер: КАСРР— „Казакська автономна соціалістична радянська республіка“.

Вирує ярмарок. Пливе людський потік. Казаки, киргизи, росіяни, українці, дунгани, таранчі, кашкарлики, сарткалмаки з родинами й родами на конях, волах, яках, верблюдах приїхали з вовною, сировиною, пушниною, кошмами, чана-

Червона юрта — вогнище радянської культури у кочових районах.

шами з маслом та салом, худобою і кіньми обмінити кочовий сировинний фонд на товари.

Юрмами рине ця кінно-людська маса, загачує вулички, утворює замкнуті круги навколо ворожбита або ульгенчі, що співає під акомпанімент домри. До рундуків не протиснутись крізь суцільну стіну халатів, чапанів, бешметів, кожухів і свиток. Віддалік од центру — слюсарні та кузні.

*) — Здрастуйте.

— Здрастуйте.

— Куди їдете?

— В Каркару на ярмарок.

В станках б'ються коні, які ще не знали уздечки. Кре-
мезні ковалі арканами путають неслухняного коня, підтягають
його вгору так, що він тільки поводить плечима й тру-
ситься.

Дві великі кибитки, відмінні і виглядом і розміром,
стоять на майдані. Раніш вони належали баєві або мана-
пові¹⁵⁾,—а тепер служать справі освіти казакської бідноти.
На вивісці біля однієї юрти казакською і російською мовою
написано:

„Пролетарі всіх країн, єднайтесь!

ЧЕРВОНА ЮРТА
Каркаринського району
при Ярмарковому комітеті“.

Всередині стіл з газетами та журналами, на стінах пла-
кати і стінна газета комосередку Ярмаркому.

Червона юрта — вогнище радянської культури в кочових
районах Казакстану та Киргизії. Це складаний агітпроп,
клуб і школа, що пересувається гірськими стежками на
в'юках. Його працівники — бійці того малопомітного, але
запеклого фронту, де точиться боротьба не на життя, а на
смерть з одвічною темрявою, забобонами, впливом мул,
баїв та манарів, багатоженством, калимом¹⁶⁾, шлюбами з мало-
літніми, поневоленням жінок, побутовими хворобами.

Ми розташовуємось у палатках на майдані, поруч чер-
воних юрт. Біля нас завжди юрби цікавих до всього.

Увечері пішов проливний дощ і всю ніч хльоськав наші
палатки.

Вранці ясне сонце і гори в снігу. Грає музика, рушать
кінні й піші до юрт Каркаринської сільради. Ми теж ідем
туди на мітинг з приводу XV роковин імперіалістичної
війни. На імпровізованій трибуні із табуретки стоїть
казак.

Навколо потрійне кільце вершників; увесь час під'їж-
джають нові групи з прапорами.

— Йолдашляр!*)

*) Товариші!

Натовп стихає.

З трибуни ллється палка промова. Я розумію тільки окремі фрази, але зміст промови для мене зрозумілий. Оратор говорить про жорстоке поневолення царською Росією середньо-азіатських народів, про систему національного утиску, свавілля та хабарництво, про насадження антагонізму між декханами *) і переселенцями, і про залитий кров'ю тих і других „1916 рік“.

Кочовики напружено слухали промовця.

Жовтнева революція назавжди поклала край свавіллю. Пригноблені національності дістали право на самовизначення, організовано автономні республіки, утворено національні військові частини, культурне будівництво провадиться в найглухіших кутках Казакстану і Киргизії. Інтернаціональний прапор, червоний прапор — символ визволення трудящих усіх народів — майорить і над Казакстаном.

Оркестр грає „інтернаціонал“, прапори підносяться, кочовики підводяться на сідлах, національна міліція бере під козирки. Радісно на серці.

Після мітингу оголошено кок-бор.

„Кок-бор“ — азартна боротьба вершників.

*) Місцевими селянами.

На поляну кинули безголову тушу цапа.

Кінооператор наводить об'єктив апарата.

Злітає вгору шапка... Вершники кидаються до цапа; батіг ходить з посвистом, стремена впинаються коневі в боки; тулуби нагинаються до землі, руки рвуть цапову тушу. Та ось із гущавини виривається киргиз. Його корпус нагнувся до шиї скакуна, ліва рука волочить по землі цапа, а права шарпає уздечку. Його наздоганяє джигіт на вороному коні; коні б'ються лобами; здобич переходить із рук в руки. З гиком, посвистом, тюканням, хропінням замилених коней мчать вершники. В куряві нічого не видно, тільки вгорі миготять батоги.

Ранком ідемо добирати коней. Ми з'являємось на кінному базарі вперше, і купа маклерів, оглядаючи нас, помітно жвавішає: що ми за люди, що за покупці і чи буде від нас яка користь. Тут же стоять з камчами в руках кремені, темновиді, з широкими вилицям, з очима-щілинами, власники коней.

Вони непорушно байдужі, наче продаж коней, пригнаних ними з дуже далеких аулів, їх і не стосується. Навіть при показі коневої ходи на спину скакає маклер, а хазяїн стоїть осторонь, не виявляючи заінтересованості.

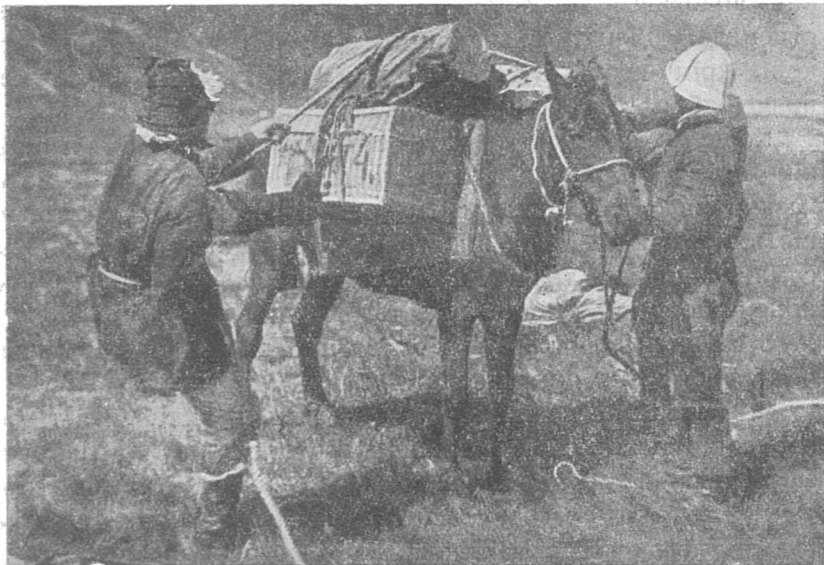
Киргизський кінь некрасивий. Він низькорослий, вугластий, у нього велика голова, хвіст та грива майже завжди в реп'яхах, а на спині від поганого сідла виразки. Зате він має такі властивості для гірських походів, що найпоходистіший кінь не може його замінити. За роки подорожей по Середній Азії ми навчилися цінити цю невибагливу, безмірно виносливу тварину. По крутих завалах, слизьких валунах, узенькими кам'янистими стежками йдуть вони, нав'ючені вантажем, із стертими спинами та пораненими ногами. Скільки разів зривались вони з круч і, коли лишались живими, знову виконували свою тяжку роботу.

Добре знаючи, що успіх маршруту чималою мірою залежатиме від коней, ми подовгу їх відбирали. Коні, що їх пробували були купити мої товариші в китайських табунах, пригнаних із Сінь-Цзяна, виявилось, були такі дикі, що не давали себе ні сідлати ні в'ючити. Але й коні, куплені нами у киргизів, не виявляли смирної вдачі. Ми звертали увагу на ситість та бистрість і не зважили,

що вони теж довго ходили на волі в табунах і здичавіли. Дуже швидко нам довелося це відчутти.

4 серпня скінчилися наші готування до від'їзду. 5 серпня почали в'ючитись, щоб іти до Наринколу, де треба було дістати перепустку в прикордонну зону, а разом підшукати носіїв та провідників.

Обмежені в коштах, ми не могли придбати спеціальних в'ючних сідел і мусіли в'ючитися звичайним киргизьким

... упираються ногою в його боки, кричать „тарт, тарт“.

способом, з самими канатами. Люди стають по боках коня, упираються ногою в його боки, кричать „тарт, тарт“! *) і натягають аркан навколо черева і в'юка, з усієї сили. Це жорстокий і нераціональний спосіб. Забираючи багато часу, він, зрештою, натирає шкіру коневі до ран на спині та череві; до того ж у дорозі часто доводиться перев'ючуватись.

Коли ми проїхали перші 3 кілометри, погано пригнані в'юки стали пересуватися набік, а потім і зовсім поповзли

*) Тягни, тягни.

під черево. Перелякані коні, силкуючися звільнитися од в'юків, шарахалися в сторони, ставали дибки і, нарешті, вирвавшись із рук, мчали світ за очі. Частина в'юків відразу ж опинилася на землі. Ящики й тюки летіли і з грюкотом розбивались. І з них вивалювалось усе, що було там. Верхові коні ледве стояли під нами, витанцьовуючи в нервовій гарячці; нарешті, частина їх не витримала, скинула недосвідчених вершників і тільки ми їх і бачили. Передо мною майнув кінь з сідлом під черевом, а вершник волочився по землі, намагаючись витягти ногу із стремена. Джигіти полетіли навздогін і за півгодини всі коні, крім двох, були спіймані. Зібравши розкидане по полю майно, дійшли ми до найближчого аулу.

Коли ми сходили крутою стежкою, ще один в'ючний кінь почав вибрикувати, став дибки; в'юки перетягли його назад і він колесом покотився через голову вниз. Ми думали, що він загинув. Але ні, він стояв і, ніби нічого не трапилось, сумирно щипав траву. Коли ми підійшли до аулу, двоє коней знову вирвалось і втекло.

8 серпня ми покинули постій на Джиль-Каркарі. Коней підібрано, в'юки приладнано.

Ми входимо в долину річки Текес ¹⁷⁾ Ліворуч від нас невисокі платоподібні вершини Бос-Огли-Тау, праворуч, за річкою — північні схили східного протягу Терскей-Алатау. На схід розгорнулась Текесьська рівнина — протяг Іссик-Кульського та Каркаринського гребенів ¹⁴⁾.

З невеликих перевальчиків видніються долини, де північні схили вкриті ялиною. На тлі ялинового лісу, на горбах, біля самої стежки стоять мазари *).

Новий узвіз несподівано відкриває все снігове пасмо центрального Тань-Шаня; голубі шапки гір прозорі і незабаром тануть в сонячних проміннях.

Спускаємось до Текеса ¹⁷⁾. Широка рівна долина; праворуч голі мертві сланці, а ліворуч густі ялинові ліси, немов штучно насаджені гігантські парки.

На лівому березі Текеса на південь розгортається невелика ущелина Чубортал — замкнута подібною до купола вершиною. Струнки ялини густою щіткою вкрили схили;

*) Пам'ятники на могилі.

частина їх збігла вниз на просторі поляну, де вони стоять вперемішку з тополями та чагарниками обліпихи. Хоч сонце ще високо й можна пройти вперед, та затишна долина так приваблює, так запрошує спочити на м'якій траві, що не встиг я презирнутися з нашим караванбаші *) Нургаджею,

Велике задоволення мав я від розмови з розуменькою казачкою-піонеркою.

як він уже завернув караван. Коні самі прискорюють ходу, побачивши соковитий корм. В глибині ущелини стоять юрти. Волохаті пси аж заходяться від гавкоту, намагаються схопити коней за ноги. Вибігають, в чому мати народила, рум'яні, замурзані діти й остовпіло стоять, роззявивши роти, уп'явшись у нас здивованими оченятами.

*) Вожак каравану.

— Сизге-селям *).

Нас запрошують до юрти. Велика юрта на вісім канатів. Кругла решітчаста стінка із дерев'яних планок запнута зсередини „орличі“ — квітчастими матами; кожна стеблина матів обмотана кольоровою шерстю. Проти входу коло стіни стоять шкіряні скрині; на них м'яка повсть з витканими візерунками, ватяні ковдри, подушки та чепурні сідла з металічними прикрасами. Це „тер“ — почесне місце для гостей та старших роду.

Кочовий побут створив найвигіднішу форму похідного житла.

Товариші, що вперше потрапили до кочового району, з цікавістю розглядають юрту та її нескладний інвентар.

Кочовий побут створив найвигіднішу форму похідного житла. Просторе, непроникливе для дощу та вітру, воно може бути складене за півгодини, перевезене двома верблюдами або волами на інше місце і за півгодини знову складене. Я бачив розкидані частини юрти і прошу господиню поставити їх, щоб кіноапаратом можна було

*) Привіт вам.

здійняти процес складання такого цікавого пам'ятника матеріальної культури кочовика, як юрта. Жінки швидко ставлять шість розтягнутих складаних решіток, лишивши вільне місце для дверей. До їхніх розвилок прив'язують довгі, трохи вигнуті жердини, верхні кінці яких устромлюють в отвори дерев'яного ободу. В залишений проміжок вставляють дверні рами. Принесли й мати і обклали борти. Снасть юрти стягли широкою поворозкою, зверху і з боків поклали кошми: юрта готова. Я подивився на годинник — минуло 37 хвилин.

Нургаджа махає рукою:

— Ей, товариш експедицій, байбича*) кричить, гайда чай пити!

В юрті вже приготували густий каймак (вершки) в піалі, і римчик (сир), перепічки та цукор. Нургаджа розливає чай. Господиня кидає шматочки тіста в кип'яче масло і виймає підсмажені баурсаки. Хлоп'я притягло нам барана. Нургаджа перекладає:

— Байбича скажіть, один баранчик ріжим.

Ми з чемності відмовляємось. Нургаджа жахається:

— Ой, тюр, як можна не нада; мен ачкамин курсак**) зовсім кінчав. Киргизька закон такий: гість приїхав — баран ріжим.

Щоб прискорити справу, він сам заходжується гострити ніж і при тьмяному світлі каганця швидко і спритно здирає шкіру з ягняти. Поки кипить шурпа, до юрти починає сходитися люд. Байбича востанне піднімає покришку казана і кладе варене м'ясо на дерев'яну тарілку, а Аммагуль — „яблунева квітка“, молодша дочка байбичі, обходить гостей з водою та рушником, щоб гості обмили руки.

Готують „бешбармак“ — найкращі ласощі киргизького меню: стружуть ножом м'ясо, печінку та жир з курдюка і заливають все це бульйоном. Кожен запускає в миску всю п'ятірню, прицмокує і обсмоктує пальці.

Удосвіта ми виїхали з Чубартал Текес.

Не зважаючи на рань, небо прозоре: з юрт піднімаються тонкі струмочки диму, розносячи смолистий запах тліючої

*) Старша дружина, господиня.

**) Я голодний; живіт зовсім пропав.

ялини. Кінські підкови лунко цокають по кам'янистому ложу замілілого струмка; виїжджаємо на м'яку траву, і цей єдиний звук завмирає. Стало так тихо, як тільки буває на зорі в горах.

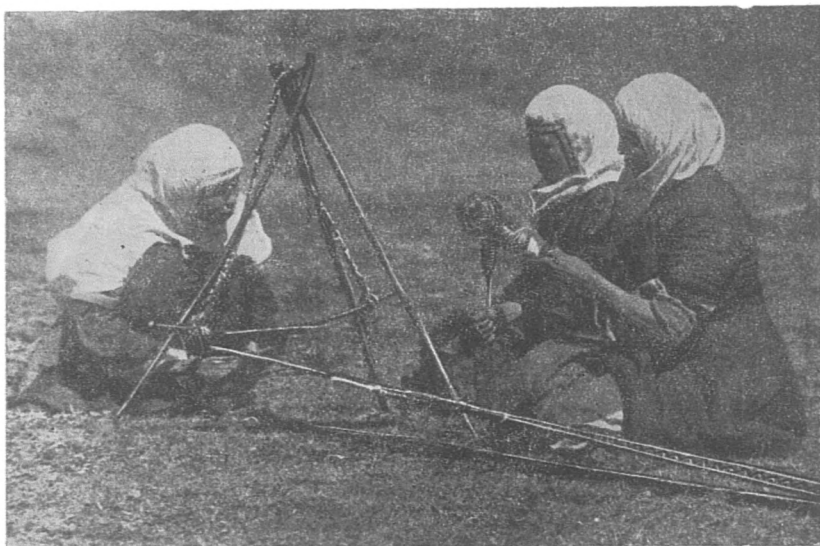

Хлоп'я притягло нам барана.

Ми їхали вниз долиною. Гори віддалялись у сторони, берегові тераси зникли, і незабаром долина обернулася в широку забодочену заплаву, вкриту очеретом. Хоч ми на висоті 4000 метрів над рівнем моря, нас атакували хмари москітів. Незабаром сонце припекло дужче і москіти поховались у заплавіні. Замість них з'явилися гедзі і стали жалити коней. Аж ось показалося село. Ми перевели коней на тракт і вони пішли спокійніше пиловою дорогою.

Через півгодини в'їжджаємо в Капкак. На його вуличках струмить в ариках вода, де хлюпаються качки, в калюжі розкошують свині, в поросі купаються курчата. Здається, що ми не на самому кордоні з Китаєм, а в себе на Україні. Ілюзію порушують гори та вершники-казаки.

Від села Капки до солоного озера Барагобасу, що лежить звідси на північ, — 25 кілометрів. Від озера, на загальну думку, Хан-Тенгри видніється найвиразніше. Ми збираємось залишити в'юки тут і їхати до озера, але нас запрошують у хату.

Тут же на полі стояв найпримітивніший ткацький верстат.

— Чого вам туди на ніч їхати? Гайда до хати, а підвечір хлопці по сіно будуть їхать, підвезуть і вас.

Увечері хазяйські хлопці запрягли пару коней і ми поїхали до озера. На возі, на підстеленій соломі було так добре лежати, що я задрімав і прокинувся тільки на місці. Було так поночі, що крім найближчих куп солі, нічого не було видно.

Я зараз же заснув. Треба було, встати через півтори години.

О третій годині ночі нас збудили і ми вийшли до озера.

Присмерк розвіювався, ледве починало сіріти. Ми— в улоговині з рівним дном. Праворуч височіли дуже округлені невисокі гори, а під ними дрімало невелике озеро з темною водою. У бік від берега стояли великі білі конуси самосадної солі, а за ними лежала купа колод. Тут будували школу для ближчих казакських зимовищ. На південному сході, де має бути Хан-Тенгри, ще поночі. Лазієв приготував кіноапарат, Шиманський та Зарічняк налагоджували фотокамери.

Здіймалася біла піраміда. Вона вражала надзвичайною висотою й стримкістю схилів.

Та от на сході засвітілося перше проміння і, як картина на екрані, по всьому горизонту з'явилося пасмо крижаних гір. Вони були від вершин і до підніжжя мов із прозорого льоду. Майже посеред цієї маси гір підносилася біла піраміда з урвистими краями. Вона вражала надзвичайною висотою і крутістю схилів.

Ми стояли в глибокій задумі. Як проникнути в цей крижаний світ? Відціля це здавалося неймовірним.

Тепер, коли минуло п'ять років, протягом яких я бачив Хан-Тенгри з усіх боків і з різних висот, я можу сказати, що ні відкіль Хан-Тенгри не виглядає таким величним,

грізним і неприступним, як з озера Барагобасу. Я навів бінокль. Піраміда Хан-Тенгрі видавалася відцілія тригранною: східна її грань ішла крутіше, ніж північно-західна, а схили північної грані круто спадали вниз і сніг лише де-не-де затримувався на невеликих виступах. Не зважаючи на малу кількість снігу на Хан-Тенгрі, вершина здавалася білою, бо вона вся була із мармуру. Франц прийняв від очей бінокль.

— Ja, das ist eine harte Nuss zú knacken*).

Сонце підбивалось і дедалі прозорішим ставало пасмо снігових гір, поки зовсім не розтало в його промінні.

Ми повернулися до Капкак і цього ж дня, не зважаючи на дощ та холодний вітер, я виїхав з частиною товаришів та з новим джигітом Барданкулом в Наринкол. Друга частина групи чекатиме нас в Капкаці, бо звідси, ущелиною річки Улькун-Капкак ми збираємось іти в гори.

5. На заставі. Треба говорити з Джаркентом. Старий Набоков згадує. Про Мерцбахера. Баянкол розлився. Центральний Тянь-Шань з Кетменських гір. Гори палають. Хан-Тенгрі. Зустріч з кочовим аулом. Джейлліна рада. Телефон в тяньшанських горах. „Експедицію на межі застави каракольської комендатури пропустити“. До нас прикомандировують прикордонників.

Від Капкака до Наринколу не більше 47 кілометрів, і ми їх пройшли ристю на невтомлених конях за дві години, м'якою ґрунтовою дорогою. Переїхавши невеличкий лісок з чагарників талу та обліпили і бродом Баянкол, ми в'їхали у виселок. Нам показали казарми прикордонної застави.

Начальник застави зустрів нас привітно, але на запитання про перепустку розвів руками:

— На жаль, я не маю права цього робити сам. Доведеться запитати Джаркент.

— Скільки ж на це треба часу?

— Днів шість — вісім. Телефон ми тільки оце проводимо;

*) — Так, цей горішок важко розкусити.

він — за три дні дороги верхи. Рахуйте в обидва кінці шість днів, та день на запитання. А покищо прошу до мене.

Ми презирнулись: сім днів — це не входило в наш план і не вкладалось у кошти.

Я написав телефонограму й послав з Барданкулом до того місця, куди вже дійшов від Джаркента кінець телефонного проводу.

Від коменданта йдемо до мисливця Набокова.

Йому під 70. Кремезний, з широкою бородою та волохатими бровами, з загрубленим на вітрі обличчям, з спокійними, трохи примруженими очима і спокійною сибірською говіркою.

— Підеш, отець, з нами до Хан-Тенгри?

— Та чого ж, сходить можна; завтра на світанку й вийдемо.

Чверть сторіччя тому Набоков був носієм у Мерцбахера в тій групі альпініста Пфанна, яка мало не загинула, сходячи на безіменний шпиль коло льодовика Мушкетова. З висоти 5300 метрів їх скинуло лавиною, але на 200 метрів нижче їм пощастило затриматись у глибокій виймі з снігом.

— Біда, — посміхається він, — закаялись були на ті сніги ходити.

Прикордонник, що привів нас до Набокова, зауважив:

— Ти краще їм, Васильовичу, розкажи, як тебе в архарячому¹⁸⁾ смушку знесло.

— Розказать можу, коли інтерес маєте. От ногу я там і зламав. Паранив я барана, а він утьок. Віддав я коня Мишкові, сину своєму, а сам видерся по камінню вгору. Гульк — а там ще двоє. Ну, цих я зразу збив, а за тим пішов навздогін. Туди ліз — гаряче було, а виліз, хмари насунули, вітер налетів. Снігу нагнало, завірюха — за сажень не видать. Що його робити? Вниз під таку погоду — погибель; одягнений я легко; дай, думаю, здійму смушки з архарів, вовна у них густа. Стягнув з обох шкури, вивернув вовною всередину, в одну ногам заліз, а в другу головою. Тепло стало, от я й заснув: наморився за день.

Вночі мороз візьми та й стягни шкури. Лежу як зв'язаний. Понатужився я отакечки, покрутився, чую — гуде

на мене зверху; а я не те що встать утекти, а й повернутись не можу; та тільки зверху як наверне мене снігом, і беркиць я грудкою вниз. Ну, тепер, думаю, хана*) мені. Забило, мабуть, здорово! Лежав у нестями, скільки — й сам не знаю, поки Мишко не відшукав.

Не зважаючи на тягар років, жодне серйозне полювання без нього не обходиться. В його трофеях є і два тигри, забиті ним коло озера Балхаш.

— Одна тигра й сюди забігла. Деев на Баянколі збив. Всього було, хіба пригадаєш? Ось восьмий десяток іде.

Алеж пам'ять його все таки зраджує, і про експедицію Мерцбахера ми не добились будьяких цінних відомостей.

— Німця? Як не пам'ятати! О дев'ятсот третьому році ходив з ним. Цей без малого осьмнадцять місяців до Канто добивався. Куди не піде, нема йому дороги. Підете от сами, поглянете, які кручі стоять. Спасибі, в Кашкатері киргизина, мергінчі**) зустріли. Каже, давай сто карбованців, проведу. І провів, шибеник!

— Ну, а на Хан-Тенгі пробували сходити?

— Не. Дійшли до неї; постояли, погмоніли вони проміж себе. Пфанн собі кричить, той собі; ніхто нікого не слухає. Переночували в палатці одну ніч, та й повів я їх назад.

В оповіданнях Набокова іноді відчувається і його вигадка. Але не злісна, а просто від переказів та „нашаровань“, що впливають звідси.

Приїхав Барданкул і повідомив, що річка Ілі розлилась і підмила стовпи. Отже телефонне сполучення з Джаркентом перерване. Що ж робити? Я йду до коменданта, але він нічим не може допомогти. Доведеться самому їхати...

Всю ніч не переставала злива; Баянкол набубнявів і шум його нагадує шум сотень водяних млинів.

Удосвіта ми сідлаємо коней і вирушаємо. Погода виявилась, в калюжах відзеркалюється голубе небо та пошматовані хмари.

*) Хана — загибель (місцевий вираз).

**) Мергінчі — мисливець (киргизьке слово).

Ми завернули до річки. Туди ж мчать вершники й піші
Щось трапилось.

З річки гукають:

— Віршовку давай! Ві-р-ьо-овку!..

На середині річки мчать, швидко зникаючи сперед очей:
кошики, жмути соломи, одежа, драбини з підводи.

Несамовитий крик розтинає повітря.

— Ря-я-ту-й-те!..

На возі дід та жінка конвульсійно вхопились у стояк
від драбини.

— Віршовку! — репетують з лівого берега.

Вода несе віз. Коні, звільнені від посторомків, але при-
тягнуті хомутами до дишла, рвуться до берега; віз за-
носить уперед і от-от перекине. В цей момент натягнутий
канат підперізує коней під хомутами.

— Тя-г-ни!..

Люди тягнуть канат назад; ноги вгрузають у мокрий
пісок. Віз ще більше заносить. Старий приловчився, схопив
віршовку і підтягає до берега. Коні, почувши підпору, пли-
вуть, вирячивши очі; нарешті, їхні ноги дістають до дна,
вогкі тремтячі спини вже над водою. Колеса вгрузли в
пісок. Врятовані!

Знавісніла баба ніяк не зоспокоїться.

— Ой, лишенько, ой, люди добрі, рятуйте!

Старий злізає з воза і гримає на бабу.

— Годі тобі! Злізай, не бачиш, приїхали.

Потім скидає шапку об землю, спльовує.

— От, будь ти неладен, було не втоп.

Їхати безглуздо. З досадою повертаємо коней назад
Вночі, як зійшов місяць, ми виїхали знов. Вода спала, але
все ще було глибоко і коні ледве діставали до дна. Ви
мокли ми і змерзли — ніяк не зігрієшся на мокрих сідлах
в переддосвітньому холоді. За дві години перейшли Текес
уплав. За Текесом дорога поволі стала підніматись на спа-
дисті стіни Кара-Тау понад річкою Джарташ.

На повороті стежки я ясно бачу позаду нас рублену бу-
дівлю китайського прикордонного пікета. Віддалік роз-
тягся китайський Тянь-Шань, а на південь — Терскей та
Кокшаал.

Що вище сходимо, то вище росте стіна снігових гір-

Один гострий шпиль особливо видається. Я питаю Барданкула, що то за гора?

— Барнак чон то, товариш начальник, — відповідає він. — Турфаї керем. Каркара керем, все видать *).

— Кан-то бу? — питаю я ще раз.

— Кан-то, Кан-то; товарш начальник, Кан-то, — закивав він головою.

Легідні тіні спадають з гір на долину. Ми видираємось на Іссик-атканський перевал.

— Огляньтесь назад, товариші!

Від краю і до краю, уздовж всього обрію стоїть у снігах великий тяньшанський мур. Увесь він сяє золотисто-оранжевими й червоними тонами заходу сонця. А Хан-Тенгрі палає вгорі, як велетенський пошліфований рубін.

Сонце спускається глибше, глибше за обрій, небо темніє, барви гаснуть, оранжеві кольори змінюються рожевими, рожеві — фіолетовими. І тільки Хан-Тенгрі горить криваво-червоним полум'ям розтопленого металу на темному небі. Поволі гори поринають у пільму, стають силуетами і, нарешті, зовсім тануть у присмерку. За ними повільно гасне й Хан-Тенгрі.

Вранці вирушаємо разом з аулом, що переходить на нове кочовище. Овець женуть попереду, бо вони розсипаються по схилах і пасуться, поки чабан не зжене їх гортаним криком. Нахиливши голови, з арканами, просунутими в нїздрі, ідуть у задумі воли, нав'ючені дерев'яними частинами юрти та хатніми речами, зв'язаними в кошми й паласи. М'якою ходою виступають верблуди, прикрашені китицями, з в'юками, накритими килимами, на яких сидять казачки в оксамитних бешметах і бездоганно білих капюшонах. Діди та старі баби, похльоскуючи лозиною, їдуть труськом на осідланих волах. Діти на лошатах в спеціальних сідлах з подовженими луками. Матері з немовлятами верхи, тримаючи на колінах колиски. Мужчини горцюють порожняком.

Уже з півдня звернуло, як ми в'їхали знов у широку долину Чалкадису. В центрі долини пожвавлення.

*) Найбільша гора, товаришу начальник. З Турфану видно, з Каркари видно.

— Джармарка бу, — показує Барданкул. — Чой бар, пельмень бар, кумис бар*), — і обличчя йому розпливається від передсмаку стількох ласощів.

На поляні великі юрти. Це магазини кочового кооперативу, юрта меддопомоги, юрта породіллі, агрономічної консультації, кочової ради та червона юрта.

Виявляється, це не ярмарок, а кочовий центр, що обслуговує кочову людність культурною і побутовою допомогою.

Чи міг гадати „номад диких тяньшанських гір“ царської Росії про якенебудь обслуговування його або піднесення свого культурного рівня?

Він сам, його родина, весь його нехитрий пастуший побут правив за „живий музей диких пастуших племен, що пронесли через тисячеріччя родові форми господарства“ — і його не повинна була займати культура... хіба крім горілки та сифілісу — неодмінного авангарду колоніального культуртрегерства¹⁹⁾. Навіщо руйнувати екзотику східного побуту? Нехай лишиться приниженою рабою ця жінка в незграбному бешметі, з тюрбаном на голові; хай продає її батько, міняє на корів; овець та верблюдів, і вона буде зворушливо співати, а етнограф записувати:

*Батько й мати продали моє молоде
життя за худобу.*

*Краще б мені вмерти змолоду,
Ніж бути в полоні у хижого звіря.*

Нехай при тяжких пологах кидає баксы²⁰⁾ баранячий жир у огонь, б'є палицею по юрті, а потім по животу породіллі, щоб вигнати джинів,²¹⁾ які заважають пологам; нехай продовжується „еменгерство“, тобто передача вдови, як речі у спадщину братові померлого. Хай зостануться варварські звичаї і варварська темрява, при якій так легко „керувати тубільними народами“. Так думали слуги царату, що керували до революції Киргизією.

І от більшовики зробили інакше: у глиб кочовищ, в нетрі гір вони кинули ті самі повстяні кочові юрти з персоналом із лікарів, акушерок, агрономів, пропагандистів,

*) Ярмарок це... чай є, вушка є, кумис є.

учителів. Почалася боротьба з побутовими хворобами, забобонами, з варварськими рештками родового побуту, боротьба за радянську культуру — за нове життя. Жінка-раба знає тепер, що й вона має право на вільне життя, що перший же з'їзд рад республіки ухвалив: „киргизьку жінку, донині рабу в громадському і родинному житті, вважати за рівноправного члена суспільства“.

Яка шкода, що треба поспішати; хоч і як хотілось обізнатися з роботою кочових культзагонів, треба їхати далі!

Настала ніч. Ми їхали й куняли на сідлах і кожних двадцять хвилин питали:

— Барданкул, телепон джакін ма?

— Джакін, зовсім джакін.

— Конча чакрим?*)

— Один чакрим нема, зовсім джакін, товарш.

Але проходили: „один“ чакрим і „два“ і „три“ чакрим, а „телепон“ все не було.

У бічній ущелині видно вогнище й фігури.

— Телепон бу, — показує Барданкул.

Сон розлітається, ми повертаємо на вогонь.

— Стій! Хто іде?

— Свої, експедиція!

— Стійте, товариші; ідіть вперед хтонебудь один.

Вогонь освітлює брезентові палатки і юрту.

— Заходьте, будь ласка, сюди, — кличуть мене з юрти.

В середині: стіл, ліжка, купи дроту в рулонах, фарфорові ізолятори, інструменти; на столі телефонний апарат. Я питаю, чи можна зараз передати телефонограму.

— Доведеться почекати. Завтра сподіваємось закінчити ремонт і я зараз же передам до загону.

Я віддаю текст телефонограми.

Наступного дня до юрти, де ми зупинились, під'їжджає начальник зв'язку.

— Товариші, одержуйте відповідь.

Я розпечатую конверт і читаю:

*) — Барданкул, чи близько телефон?

— Близько, зовсім близько.

— Скільки верстов?

„Телефонограма № 3273.

Начальникові прикордонної застави С. Наринкол. 14 серпня 1929 р. Експедицію на межі застави Каракольської комендатури пропустити. Дозволити здійснення Хан-Тенгри та околиць. Забезпечте всіма можливими заходами оперативне обслуговування експедиції. Для географічного вивчення дільниці одержить один примірник знятку Хан-Тенгри, а також тих місцевостей нашої дільниці, які по дорозі будуть сфотографовані.

Начальник 49-го прикордонного загону
Зирянов.

ТВО уповноваженого *Махов.*

Прийняв і передав начзв'язку *Енулідзе*“.

Нарешті!

— Гайда, джюр! *) — підганяю я Барданкула, щоб він біг по коней. Їдучи назад, я біля Чалкади-Су посилаю його навпростець до Капки з запискою, щоб товариші готувалися виїхати 20 числа.

У Наринколі нас так само радять не їхати до „враженої“ дільниці, якою є Инилчек.

— Зрозумійте ж, нарешті, товариші, — відказуємо ми, — адже коли наше завдання дістатися до Хан-Тенгри, то Инилчек хоч-не-хоч, однаково не минеш.

— Ну, що з вами робити? доведеться дати вам охорону, послати чоловіка вісім бійців.

— Головін! — гукнув він до свого помічника, — добери хлопців!

Головін, з яким ми познайомилися ще в перший день приїзду, — наш земляк і наш гостинний господар в Наринколі. 19 числа я виїхав до Капкак, умовившись з Головіним що 20 наша група виїздить до Капкакської ущелини і туди ж коротшим шляхом, виїде його загін. Зустрітись ми умовилися коло річки Сулу-Сай, що впадає в Капкак.

Справи в Наринколі затримали нас аж на 10 день. Наші товариші нудьгувались увесь цей час в Капкак в

*) Гайда, швидше.

цілковитому невіданні та вимушеному неробстві і, ясна річ, нервували. Коли Барданкул привіз їм записку, всі скинули з себе хандру і стали готуватися до походу.

6. Новий етап — шлях до Хан-Тенгри. Капкакська ущелина. Табір експедиції. Старе лісове пожарище. Тисяча дев'ятсот шістнадцятий рік. Оповідання Нургаджі. Розповідь Пилипа Лізіна. перевал Капкак. перевал Кашкатер. Вниз по долині Сариджас. Перший схід на гору. „Горіння й післягоріння Альп“.

Кінчилися підготовні микання та подорож в осілих районах. Починається новий етап — шлях до Хан-Тенгри.

Ранком 20-го ми вирушили. В'юки вели Нургаджа, Барданкул та новий джигіт Абдукадир.

Переваливши через спадистий гребінь Тегрес, ми вийшли в долину правої притоки Текес — великий Капкак. В цьому місці річка близько підходить до гирла й тому долина широка; але чим вище ми сходимо, тим вужча стає долина.

Тянь-Шань не багатий на ліси. Тільки окремі ділянки північних схилів та де-не-де східні й західні схили дуже затемнених ущелин вкриті ялиновим лісом та арчею. На південних схилах не вистачає вологи і тому вони зовсім безлісні.

Тим приємніше було в'їхати в густі зарослі листвяного ліска капкакської ущелини. Через 10-12 кілометрів, ліворуч від нас, розгорнулась ущелина Саду-Сай та казакські зимовища. Ми вибрали майданчик на високому березі річки, розв'ючилися, припнули коней на вистій до дерев і почали збирати хмиз для вогнища, коли до нас донеслась червоноармійська пісня.

*По узгір'ях, по долинах
Йшла дивізія - гроза...*

З ущелини вийшов загін Головіна. Попереду, як старий слідопит, з рушницею за плечима їхав Набоков. Під його ногами крутилися собаки.

Ми поспішаємо розставити палатки, щоб краще зустріти нових членів експедиції. Вмить запалали вогнища з сухого хмизу, чергові готують вечерю та чай. Зустріч фотографує

кіно. Потім ми сідаємо біля вогню і починаються довгі щиросердні розмови, які тільки й бувають коло вогнища, про суворе похідне життя прикордонників, боротьбу з контрабандою, мисливські спогади Набокова та наші повідомлення про соціалістичне будівництво в Союзі.

Надвечір стає вогко. Густий туман суне сірим клоччям, застилає непроникливою завісою і поступово всотує в себе й нас. Проймає дріж навіть біля вогню. Ми розходимось по палатках і залізаєм у спальні мішки.

Ранком будить сюрчок чергового. Чай і сніданок готові, бо черговий у харчуванні встає на дві години раніше від решти. Після сніданку читаємо наказ про розпорядок у дорозі; далі лунає команда: „Сідлати!“ Витирають спину коням, чистять пітники, сідлають, оглядають копита, прив'ючують до сідел згортки спальних мішків, плащі та куржуми. Знов команда: „В'ючити!“ Підводять в'ючних коней за номерами. У кожного в'ючного коня свій відповідальний доглядач з числа членів експедиції. Він стежить, щоб під пітник нічого не потрапило, бо інакше спина зразу буде пошкоджена, щоб вірьовки під черевом не натирали, а були у повстяній муфті, щоб обидва боки в'юку були врівноважені і гострі речі, як кирка, льодоруби, не дотикались до спини. В дорозі він наглядає також за своїм в'ючним конем і якщо в'юк не ладиться, виводить коня з каравану й наказує джигітам перев'ючувати.

Без такого розпорядку неможливі ні швидкий збір в'юків, ні нормальне пересування, ні збереження кінського поголів'я, ні дисципліна.

Минаємо останнє зимовище коло невеликого урочища, названого на двоверствіці іменем Базунбай. Сам Базунбай стоїть тут же, коло шойно скошеного сіна й посміхається до нас. Найпалкіше його бажання зараз, щоб ми швидше й подалі забрались геть і не потолочили його ділянки.

Що далі вглиб ми йдемо, то крутіше падає річка, вищі схили, тісніша ущелина. Вода падає з високих округлених її беззупинною роботою скелястих східців і б'ється об валуни. Береги, камені, звалені стовбури вкриті зеленим оксамитом моху. Вогко. Листвяні породи поступаються місцем перед тяньшанською ялиною, що завладала обома схилами і забралась угору на висоту до 2700 метрів над

рівнем моря. Це — межа її володінь в Терській-Алатау, далі невисоко ще стелеться повзуча арча та йдуть до снігу альпійські луки.

Праворуч лісові кладовища із звугленими стовбурами та пнями і голі простори цілком спаленого лісу.

— Хто це спалив? — питає Редак.

— Киргизин і спалив, — відказує Набоков, — о шістнадцятому році. Вони цією дорогою в Китай тікали й палили; кибитків цих, худоби тут ішло — сила-силенна!

Тисяча дев'ятсот шістнадцятий рік.

Наш Нургаджа 1916 року тікав з усіма в Китай.

— Ой, ой, товариш експедицій (так він завжди нас називав), скільки нада сказати. — І він переказує вже багато разів чувану з різних уст жахливу історію поголовної втечі киргизів у Китай.

Він розказує про систематичні узаконені знущання царської адміністрації з корінної людності, про захоплення переселенцями кращих земель, про змушений відхід киргизів у гори, про відмову в поливній воді на киргизькі поля, конфіскацію худоби за мізерні потолочі, про зубожіння основної маси людності та багатство тубільної експлуаторської верхівки, зв'язаної з російською адміністрацією про постійні здирства та цілковиту безкарність чиновників-хабарників.

— Слова скажи, камчою б'є; суд бомагу писав — ніякої діла нема. Зовсім киргиз зостався, як собак.

Водночас жахлива провокація діяла в Середній Азії, нацьковуючи національність на національність і виховуючи в переселенцях „вірну підпору царю й колонізаторові“. В розпал імперіалістичної війни вийшов наказ військового міністра про „вербування тубільців на тилові роботи“.

— Война почав: баран давай, верблюд давай, скотин давай, юрта давай, кошма давай. Потім говорив — киргизький чоловік теж на війна давай.

Мобілізація спричинилась до вибуху. Спалахнуло повстання, але воно було жорстоко придушене.

Населення в паніці тікало до Китаю, переслідуване й урядовим військом і добровільними вбивцями з куркулів-переселенців. Втікачі йшли через найбільш неприступні перевали, устилаючи дороги трупами людей і тварин.

Виснажені, втративши свою єдину опору — худобу, йшли вони в Китай. Голод та хвороби знеслили їх і смерть косила тисячами.

— Один велик перевал приїхав. Мус*) многа, чоп**) зовсім нема; кінь, вериблюд вся пропала. Маленький кизинка***), чотири год, я тут кидав. Не піде, кричить барбайм****), плаче. Що будим робить? Все' дно пропав.

*Айгират мен: Атан те
Арик кельди; Кайран іль, —*

раптом заспівав він і в його голосі глибока туга.

*Ульгун джерде; Терес ін
Чарин кельди, Кайран іль.
Бедиль дим; Арги джани
Берги джани, Джок і кен шол а,
Чоп дук дана, Чон джон
Уч кун дун, джолбари,
Таш так тукунди
Кайран мал дин
Шок да коне*****).*

*) Лід.

**) Трава.

***) Дівчинка.

****) „Не піду“.

*****) І коні і верблуди
перетворилися в скелети.
— Нещасні люди!
Дохла скотина по всьому шлях;
Дерли ми з них шкіри
і шили постолі.
— Нещасні люди!
Обабіч перевалу
Ні клаптика трави.
Третій день ідем ми
Ні клаптика трави —
Самі безплідні камені
Вистеляють нам шлях.
Лишається одне нам —
Різати скотину,
І по всій путі лишаємо
кривавий слід.

— Ой, товариш, начальник, луччи не нада думать. Серце зовсім маленький став.— І він показує кулаком, як воно стислось.

Чиновник консульства в Кашкарі Стефанович писав консулові:

„Щоб позбутися зайвих ротів, киргизи кидають по дорозі малих дітей; а дівчаток і хлопчиків, старших дванадцяти років, продають місцевим жителям по тридцять-сорок карбованців. Якщо вони доживуть до весни, то й тоді не передбачається для них ніякої полегкості“.

Безвихідь змушувала зацькованих людей кидатись назад, у Росію, але тут їх ловили і нищили як звірів. Тільки з приходом радянської влади киргизи та казаки змогли вернутись до праці, було вижито, нарешті, міжнаціональну ворожнечу, що довго не згасала.

За лівою притокою Токмок-Гумгут, Капкак повертає майже на 90° на захід і далі пливе вже під назвою Улькун-Капкак. Ялина рідшає і частіше трапляється деревиста арча з кряжистим невисоким стовбуром, з кривим, покрученим гіллям; ще вище росте тільки повзуча арча, вкриваючи схили приземкуватими чагарниками. За повзучою арчею — низькорослий травостій, кам'яні завали та голі скелі.

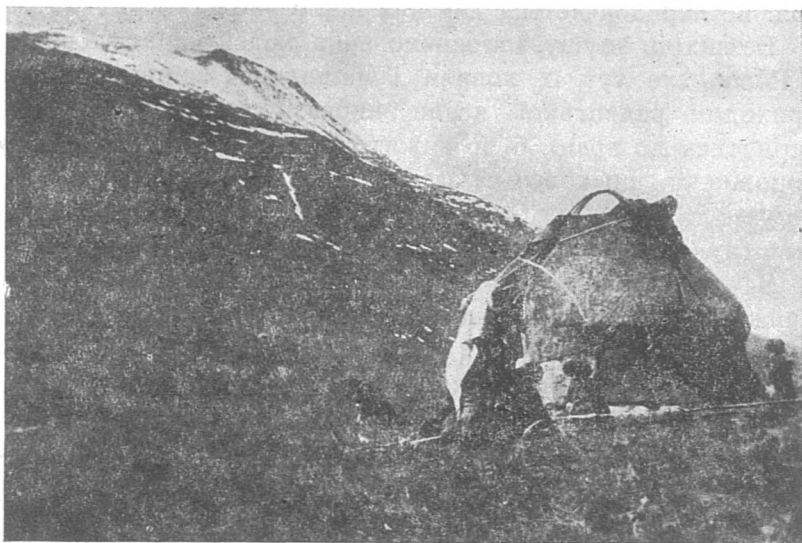
Набоков запевняє, що далі лісу нема і дров дістати ніде. Тим то ми розпилюємо суху ялину і нав'ючуємо поліна. Звідси недалеко до перевалу Капкак. Та погода псується, небо застилається, туман застуге ущелину. Прикордонники розміщуються в юртах, а ми ідемо ближче до перевалу. Туман такий густий, що я вже шкодую, чому не лишився в юрті з прикордонниками. Там горить тепер вогонь, смачно пахне смаженим м'ясом, хлопці п'ють гарячий чай.

Сходимо ще вище в непривітне урочище Джа-Поло і тут в тумані натикаємось на невелику юрту. Це було останнє житло на шляху до Хан-Тенгри. В юрті тісно, брудно, багато дітвори, кошми зотлілі, нам не дуже раді, та зате ми раді сховатися від негоди. Вітер пронизує наскрізь, мете сніг і скоро білий покрив застилає і поляну і юрту.

Ранок ясний. Туман підноситься і хутко тане в повітрі. Я виходжу з юрти. Набоков, примружуючи від сонця очі та приставивши до лоба долоню, вдивляється в проти-лежний схил.

— Гайда сюди! — кличе він мене, — дивіться, кізочок скільки ходить.

Я пильно вглядаюсь, але нічого не бачу. Довго дивлюсь у бінокль на гребінь і, нарешті, помічаю на схилі дев'ять

Це було останнє житло на шляху до Хан-Тенгри.

бородатих тау-теке з великими загнутими рогами. Вони стоять як статуї на самому краєчку кам'яної башти.

Під'їжджають прикордонники, і за годину ми вже на перевалі. Анероїд²²⁾ показує 3550 метрів. З перевалу розгортається на південь, майже паралельно до Терскею, Сариджаський хребет. На його схилах, обернених на північ, лежить така сила снігу, що не можна дивитись, не приплющивши очей. На схід за Сариджаським хребтом здійснюється до хмар піраміда Хан-Тенгри. З перевалу ми повернули градусів на п'ятдесят на південний схід і, тримаючися течії річки Джаак, вийшли до дальшого перевалу Кашкатер (3510 метрів), що до нього від перевалу

Капкак було не більше 8 кілометрів. Проти Кашкатера виблискувала снігами многоголова велич Адиртер. З Кашкатера збігала вниз глибока ущелина потоку такої самої назви, якими ми й вийшли до Сариджасу. Це була подібна до корита долина, яких нам ще не доводилося бачити. Йшла вона, скільки могли бачити очі, в широтному напрямі, а далі, за нашими відомостями, приблизно за 50 кілометрів від Кашкатера, коло правої притоки Беркут (якою ми

Барданкул двома пострілами поклав самця тау-теке.

завжди йшли на Сариджас в дальші роки), річка завертала на південь і, прорізавши хребти, бігла в Китай. Лише через п'ять років, а саме 1933 року мені пощастило проникнути в глибокі каньйони Сариджасу, що їх вважали за неприступні.

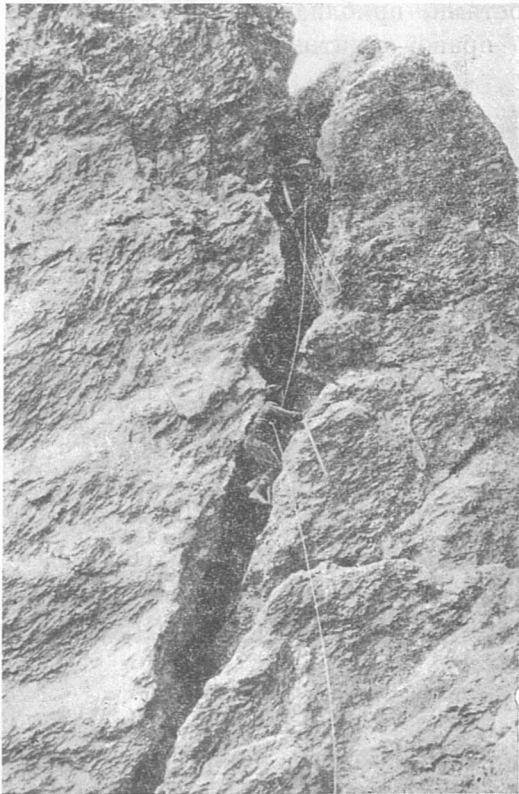
Хоч ми вийшли недалеко від голови Сариджаса, ширина долини тут перевищувала кілометр. Сама річка тече досить спокійно, розбившись на кілька русел, роз'єднаних покладами піску та гальки найрізноманітніших порід. Тут і граніт вилискує на сонці слюдою, зелені хлоритові сланці із золотистими кристалами піриту, мармури всіх відтінків, напівпрозорі кварці. Все це відколось у верхів'ях долини

від скель руйнівними силами природи й упало в купи морен на льодовик, — все це подрібнено, відшліфовано, перемито й знесено сюди.

На правому березі, яким ми ідемо вниз по долині, багато величезних каменів, що відірвались од скель. Під

одним таким каменем, заввишки не менше 10 метрів, розбиваємо табір. На Сариджасі немає навіть ознак кочовища; Головін попереджає про можливу зустріч з бандами і що треба поставити варту. Сю ніч чергуватимуть наші товариші, а завтра на Тюзі червоноармійці.

Набоков, Багмут, Коляда та Редак ідуть полювати на архарів, а я з Францем вирішуємо зійти на найближчий гребінь, щоб відтіля розглянути північно-західний схил Хан-Тенґрі. Праворуч нашого табору конус обвалу, по якому ми починаємо

Ми лізли вгору вузькою вертикальною щілиною („комином“).

сходити. Ми скоро переконуємося, що на гребінь зуміємо потрапити тільки до ночі. Над нами щілина комина²³⁾, яка розсікає скелю майже вертикально метрів на 40. Комін виводить у печеру. Вона зруйнована землетрусом або сильним розмивом і брили порід застряли в ній в різних нестійких положеннях. Тут все на „живу нитку“ і від першого ж дотику до вивітрілих стін стало падати каміння,

полетівши з таким гуркотом і здійнявши такий стовп їдкого вапняного пилу, що ми притискаємося до стіни, вбираємо в плечі голови й чекаємо кінця обвалу з таким почуттям, що ось-ось ударить по голові. Нема ніякої гарантії, що важкі камені не скинуть нас униз. У нас нема з собою навіть рюкзаків, якими, при каменепадах, можна було б хоч трохи оберегатись, тримаючи їх над головою.

Добре видно верхів'я долини й білий шатер Хан-Тенгри.

В п'їтмї орієнтуватися не можна, ми ліземо навпомацки, тримаючи курс на діру, що зяє над нами і крізь яку видніється клопоть неба. Франц ухопився за краї і щедро сипле на мене щєбінь та пил; я вилізаю слідом за ним. Ми на вузькому виступі, нам удвох тісно. Я плигаю через горизонтальну розколину на сусідній гребінь. Від струсу мої окуляри летять. Короткозорий зрозуміє мій стан: запасних окулярів я на цей раз не взяв, сподіваючись на невелику прогулянку. Я стояв без підпори на гострому гребені коло розколин з обох боків і втрачав рівновагу. Без окулярів усе розпливалось перед очима, все губило форму й перекручувало відстань. Щоб остаточно не полетіти та щоб зміркувати, як виборсатися звідси, я вирішив сісти верхи й нахилився, щоб спертися об гребінь. Руки

доторкнулися до чогось гладенького. Яке щастя, мої рогові окуляри!

З гребеня, на якому ми були, добре видно верхів'я долини з льодовиком Семенова²⁴), його лівий берег — Сариджаський хребет, за ним високий Інилчецький хребет та південно-східна частина Кокшаалу. Хан-Тенгри видається звідси білим шатром.

Починається захід сонця. Він ще більш мальовничий, ніж ми бачили його з перевалу Іссик-Аткан. Смеркає. Ми обв'язалися канатом і стали спускатись. Зовсім несподівано із заходу, куди опустилося сонце, з'явилося світло і фарби знову запалали на снігових полях, але їхнє сяйво, червоне сяйво бенгальських вогнів, підноситься цього разу знизу вгору, від схилів до вершин. Потім присмеркові барви насуваються на гори. Через кілька хвилин гори знову забарвлюються в ясножовтий колір, але скоро гаснуть і на цей раз їх остаточно поглинає ніч.

І Франц і я бачимо цю разючу гру вогнів уперше, хоч обидва ми в горах — часті гості. Це явище, що його спостерігається в снігових та крейдяних горах, та й дуже рідко, зветься „горіння й післягоріння Альп“. Пояснюється воно, очевидно, переломними та розсівними властивостями невеликих крапель і прозорих часточок, що зависли в атмосфері. Вони вловлюють останні, вже скриті від нас, промені заходу сонця, переломлюють їх і кидають на білу поверхню снігових схилів.

Була вже глибока ніч, коли ми спустились у табір. Наші вартові хропли, зігнувшись коло входу в палатки...

Сьогодні мусимо перейти Сариджас.

Щоб знайти брід, відшукуємо місце, де річка розливається найширше, на багато рукавів і між ними виступають острівці мілини; там не так глибоко і вода спокійніша. Переходять з однієї мілини на іншу, намагаючися навскоси потрапити з коси на косу, де наймілкіші місця.

Ми переходимо Сариджас і далі наша дорога лежить лівим його берегом. Снігові гори відійшли на південний схід. Дорога простягається по трав'янистих, положистих грядках „сиртам“. Своєрідність цих хвилястих, округлених площ серед високо піднятих хребтів давно цікавила вчених. Всі вони сходяться на тому, що це дуже старі форми

рельєфу, що колись тут високо підносилися хребти та гострі вершини, а пізніше руїнницькі сили природи згладили їх, обернувши гори на хвилясті плато. В наступні геологічні періоди, коли земна кора знову прийшла у вертикальний рух, вони опинилися піднятими на чималу висоту.

7. Сирти. Нічний напад контрабандистів. „Не стріляй, не стріляй, товариш, моя Барданкул“. Важке підняття. На перевалі. Долина Інилчек. Люди. Зустріч з тянь-шанським ведмедем. Бродом через Інилчек. Чи небезпечний брід? Наочний посібник з гляціології. Сліди давнього зледеніння.

Вибій за вибоєм караван перетинає сирти. На них багатий рослинний покрив і цілі ділянки поросли полинем. З останнього вибою ми спускаємось до річки Тюз, лівої притоки Сариджасу, в широку долину з спадистими трав'янистими схилами. Вершини лівого берега снігові, з м'якими шатроподібними обрисами.

По Тюзу нам треба піднятись до її верхів'я і перейти крутий льодовий перевал Тюз-Ашу в 4000 метрів.

Щоб зберегти сили для переходу, ми спинаємось на ночівлю рано. Абдукадир підходить до мене й стурбовано заявляє, що бачив свіжі кінські сліди. На Тюзі, як застерігає Головін, слід бути обачними. Хлопці сходять на схил і, справді, бачать в бінокль коней на паші, а також кибитки. Та нас помітили ще раніше. До табору під'їжджають вершники.

— Амансизби, твариші.

— Аман-ба, джалдам.

— Селям алейкем, — вітають вони джигітів.

— Алейкум селям*).

Це мирні киргизи, що перекочували з сусідньої долини Отгук. Вони запрошують нас у гості. Хочуть їхати Головін з червоноармійцями, Фатіма та Лазієв.

Завтра важкий перехід і я застерігаю товаришів, щоб вони повернулись якомога раніше.

Вночі спросоння чую постріли. Вони лунають один за

*) Взаємне вітання мусульманів.

одним близько від нас і все частішають. Сон ще міцно тримає мене. Здається, що це наші мисливці. Я перевіртаюсь, щоб заснути міцніше, але слух уловлює інші вже звуки: свистять над палаткою кулі.

Я чую, як кричать до Трушенка: „будіть начальника“, а далі голоси Редака та Шевченка: „начальник, вставайте швидше, — басмачі!“

Поночі. Очі з трудом розрізняють у палатці товаришів, які квапляться вилізти з мішків.

Багмут, напівроздягнений, гарячково шукає патрони. За палаткою голоси. Трушенко перемовляється по-киргизьки з якимсь невідомим киргизом.

— Тійбе, бу ат експедицій!*)

У відповідь голос зовсім близько:

— Жогол! Аттан, гуре. Мен атамин**).

Ще глибока ніч і силуети людей ледве помітні. Підбігає Набоков і досить спокійно заявляє:

— Товаришу начальник, коней повели.

Банда пішла вниз долиною, де тепер Головін. Я боюсь, щоб його не схопили несподівано. Треба поспішати і попередити, поки ще поночі і можна пройти непоміченим. Дають згоду йти зо мною Франц і дуже охоче, навіть надмірно охоче, Барданкул. Ми біжим, пригнувшись; уздовж берега, щоб нас не видали власні силуети. Через кілометр я не бачу за собою ні Франца, ні Барданкула. Вони присіли і Франц маше мені рукою, щоб я теж присів. Барданкул напружено витягає голову; вглядаюся і я, з трудом розрізняю контури вершників. Барданкул підводиться і раптом горлає:

— Мен Барданк-у-л! Мен Барданкул!

Я сіпаю його за рукав: — Кім-бу?

Він мовчить і ще пильніше вглядається в неясні фігури. Чути тупіт, що обережно наближається, і голоси незнайомих киргизів.

Банда! промайнуло в голові.

Аж ось Барданкул підносить обидві руки й несамовито кричить:

*) Не займай, це коні експедиції.

***) Геть. — Аттан гуре — лайка, якої перекласти не можна. — Я буду стріляти.

— Ей, алар, атиб жатишат атба. Не стріляй, не стріляй, товарш, моя Барданкул. Начальник бірге!*)

Я бачу вже близько вершників, вони спускають рушниці і галопом мчать до нас. Це червоноармійці і з ними киргизи з аулу.

— А, ви чого тут? — дивується Головін. — Я мало не підстрелив вас.

Під'їжджає Фатіма і схвильовано розказує, що вона, Лазієв та Нураджа, повертаючись у табір, наскочили на басмачів і банда почала на них стріляти. Їм пощастило доскакати до аулу й попередити Головіна.

Загін вирушив наздоганяти, а ми повертаємось у табір. Скоро розвидняється й загін повертається з трофеєм — відсталим від контрабандистів конем. Банда встигла втекти.

Ми сумно міркуємо, що доведеться йти пішки, коли це вбігає Абдукадир і кричить:

— Ат бар, товариш начальник, весь кінь є!

Виявляється, наші коні паслись за горбом і банда їх не зайняла, очевидно, не помітивши, і гнала не наших, а контрабандних коней з Китаю. Отже, треба поводитись обережніше. Сьогодні вперед виїжджає розвідка, позаду прикриття.

Караван минає сази, що жвакають під кінськими копитами; вони з дрібненькими озерцями в грудкуватій траві. Природа стає подібна до альпійської. У верхів'ях долини звисає льодовик, в середині якого стирчить скеля. Ми повертаємо праворуч, на південь, у вузьку ущелину. Ліворуч і праворуч схилу її звисають невеликі льодовички, сповзають завали і на дні долини лежать великі кам'яні брили. За найбільшою брилою стежка піднімається завалом на невеличкий майданчик — дно колишнього моренного озерця. Снігу на перевалі багато, та який він крутий! Неймовірним здається, щоб його змогли перейти коні. Старанно перевіряємо попруги, підгрудники та в'юки, щоб вони не стягли коней униз.

Першими йдуть протоптувати стежку в снігу: Головін з червоноармійцями, Набоков та Трушенко. Знизу видно, як важко коням через крутизну у глибокому снігу.

*) Ой, вони стріляють. Не стріляй. Начальник поруч.

Трушенків кінь тричі підряд зривається і його хазяїнові тричі доводиться спускатись і знов підніматись. Кожних п'ять хвилин перша група спиняється, щоб дати перепочинок коням. Тепер іде з в'юками наша група. Як старанно ми приладнували в'юки, а вони всеж переважають назад. Доводиться частину в'юків скидати й тягти на собі. Але і з полегшеним вантажем коні однаково вибиваються із сил.

Грудки снігу летять у них спід ніг і, накочуючись у великі брили, падають далеко вниз у долині. На сніг

Перша група досягла перевалу.

дивитися не можна — гострий біль. Казаки висмикують з кінських хвостів жмути волосу й прив'язують перед очима. Прикордонники та члени експедиції надягають димчасті окуляри.

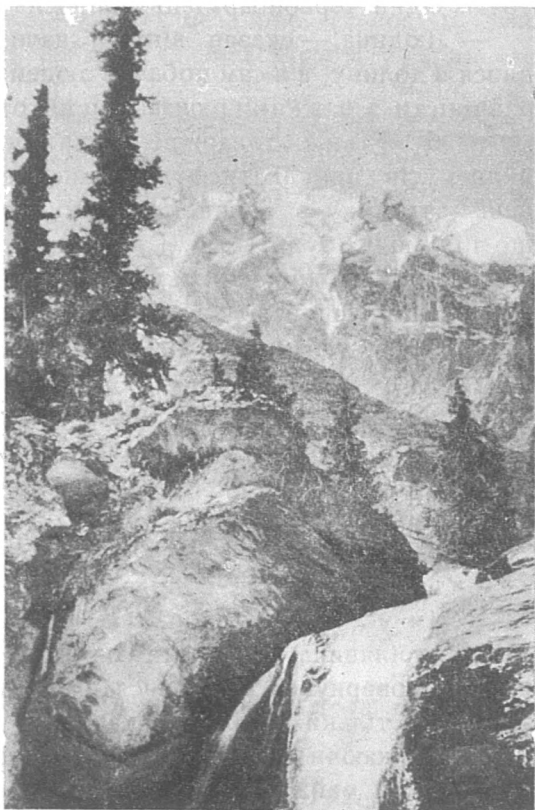
Сходити доводиться страшенно повільно. Відтягши одного коня на порівняно пологіше місце, треба спускатись за другим і так перетягати в крутих місцях, по черзі, весь караван. До 12 години ми на перевалі.

„Навіть спостережник, пише Мерцбахер, що бачив найвищі в світі гори: Гімалаї, Каракорум тощо, мимоволі проймається подивом і захопленням, побачивши (з перевалу Тюз) височенні гори на південній границі долини Інилчек. Звідси видно найвищі вершини Тянь-Шаня“.

Як тільки ми заглянули за сніговий гребінь перевалу, туман, що навис над долиною і запнув протилежний схил, хмарою спустився на середину схилу, оголивши долину і хребет. Наші джигіти, звиклі до всяких картин у горах і то не стримуються од вигуків. Ніде я не бачив таких

смільливих форм! Прямо проти перевалу стоять гігантські скелі з навислими між зубцями дикими льодовиками, з темними плямами ялинових лісів на виносках. Кілометра на два нижче нас, ледве вигнутою лінією, оберненою опуклою стороною на південь, прослалася широка долина. На її дні нема рослинності і

тільки серед гальки, валунів та піску сірими зміями гадючаться русла Інилчека. Праворуч на захід, кілометрів за 20—22 від перевалу, на дні долини видніється низька скеляста перегородка у вигляді природної загадки з вузьким проходом посередині. Ліворуч, завертаючи верхів'ями на північний схід, лежить велетенський льодовик. Його поверхня на багато кілометрів укрита уламками скель і тільки в самих верхів'ях видно чистий лід та сніг. Якби не це та не стовпище морен, які йдуть по його тілу довгими дорогами, мабуть і не впізнають, що ця безформна брудна маса — льодовик.

Проти перевалу стоять велетенські скелі з навислими між зубцями дикими льодовиками.

Ми щасливо перейшли Тюз, щасливіше ніж дальших років. В 1930 році 10 годин довелося витратити на те, щоб рубати лід по дорозі, в 1932 році нас застигла на перевалі люта хуртовина. Мерцбахерові на Тюзі менше пощастило.

„Караван, пише він, не без серйозних перешкод перерізав гірський прохід Тюз-Ашу. Тільки завдяки героїчним зусиллям усіх моїх людей нам пощастило уникнути нещасних випадків на льодовику цього проходу“.

На півдорозі, коло урочища Май-Булак ми дали коням підгодуватись і сами з насолодою розляглися на зеленій траві. Один червоноармієць попросив у мене бінокль.

— Людина, — сказав він, — і наче росіянин. — Він дивився в долину, а я сам побачив людей набагато ближче. Два альпіністи з важкими рюкзаками виходили на поляну. Це могли бути тільки товариші з групи москвича Миссовського, який мусів приєднатися до нашої експедиції, але через нашу затримку в Наринколі розминувся з нами. Товариші, що підійшли, були В. Ф. Гусев та Н. Н. Михайлов, автор нещодавно виданої книжки „Хан-Тенгри“.

Поки підійшов до нас І. Є. Миссовський, який затримався внизу, на поляну вийшла ще одна жива істота — великий дворічний ведмідь, рідкий у Тянь-Шані, чорної масті. Він здивовано позирав і принохувався до нових для нього запахів. Поява його була така несподівана, що в першу хвилину всі розгубились і тільки вигукували:

— Дивіться, ведмідь!

— Де?

— Та он, ондечки, коло великого каменя!

Потім усі разом схопились за рушниці і почалась безладна стрілянина. Стріляли один через одного. Ведмідь рвучко повернувся і пустився вгору тією самою стежкою, якою оце тільки йшов наш караван.

Не зважаючи на свою масивну тушу, він біг прудко і кулі лягали майже поруч, але жодна в нього не влучила. Нарешті, ведмідь пірнув кудись убік в каміння і скрився; стрілянина припинилась; мисливці ніяково переглянулись. Перервана розмова відновилась. Москвичі розповідали, що їм удалось пройти по льодовику до озера, а далі у них не стало продуктів і довелось повернутися. Я дав потомленим товаришам коня з провідником, щоб вони довели до перевалу свої важкі рюкзаки. Ми попрощались. Згодом нам не раз ще доводилось зустрічатись і працювати разом в Тянь-Шані.

З тераси на терасу спускалися ми розмитою поверхнею.

південного схилу, поки вийшли в долину. Спускання без відпочинку забрало понад три години. Почалась переправа. Вона була важча, ніж на Сариджасі; до того ж довелось переходити кілька русел. Через Сариджас ми переправлялися рано, а тепер уже поночило, і все те, що встигло натанути за день, піднесло рівень Інилчека.

Броди не завжди минаються безкарно. В повідь, особливо тих років, коли зайві опади назбирують у горах маси

Ліворуч лежить веле тень-льодовик Інилчек. Масив його вкритий уламками каменя.

снігу, ріки розливаються і з страшною силою, з шумом від перекочуваних брил, несуть маси каламутної води.

1929 року, повертаючися з льодовика, мало не загинув в Інилчеку Зарічняк, 1931 року на Баянколі утоп наш джигіт — казак із Нарінколу; того самого року „плавали“ в Інилчеці я і Тюрів, 1932 року Демченко та Третяк, а 1933 року в нашій експедиції вода знесла п'ятерьох. В експедиції Д. І. Яковлева в Інилчеку потоп один співробітник, на Каїнди загинув брат старшого нашого джигіта Ураз Хаджі і на Ак-Шийряці кілька прикордонників та киргизів.

Найкраще переходити бродом годині о 8—8^{1/2}, коли спаде вода, зібрана від денного танення і не встигне ще натанути знову. Щоб точно вловити час максимального спаду води, ми стежили за якимнебудь каменем або забивали палицю коло берега і позначали рух рівня води. Тільки но рівень затримується і вода знову переходить у наступ, ми починаємо перехід. Щоб легше чинити опір натискові води, ставили коней уряд, голова до голови, при

Немов їх обтесали, або спеціально відшліфували.

чому слабших усередину. І все ж таки крайніх збивала вода в сторону.

Вже сідало сонце, коли ми в'їхали в лісову поляну, на лівому березі, біля найвищого шпилья в Інилчецькому хребті.

З одного боку поляни стоять кудлаті ялини, з другого — низькорослі берези. На поляні соковита трава; джерело, стікаючи з висячого льодовика, рине водопадом. Паливо, вода, корм для коней, затишок для людей, — і все це в достатку.

Експедиція вниз по долині показала, що Інилчек — класична льодовикова долина. Виразністю й різноманітністю слідів стародавнього зледеніння вона являє собою прямо

таки наочний посібник з гляцеології — науки про льодовикові явища.

Рівна поверхня скель, немов їх обтесали, або спеціально відшліфували; вали з викругленого й невикругленого каміння, збитого в купи з щебнем, піском, мулом та гравієм і тепер подернованих — коло самого гирла долини, при чому деякі вапнякові і сланцеві валуни в них пориті шрами, подряпані. Гранітні многокольорові валуни лежать у долині. Звідки вони могли зірватись, коли на жодному схилі нема й ознак граніту? Які сили діяли тут, поглиблюючи долину, стругали й шліфували скелі, відкладаючи вали, приносили викруглені брили, робили тераси на схилах?

На межі третинного й четвертинного періодів почалось повільне охолодження клімату. Льодовики-велетні посунули від полярного кола в наступ на Європу і, знищуючи рослинний і тваринний світ, поховали під собою всю його північ, гірські пасма Скандинавії, рівнини північної Германії, частину Голландії, Великобританських островів, Росії та України. Втретє, так зване Рисське зледеніння, льодовик простяг один із своїх язиків ще південніше теперішнього Києва.

В гірських районах високої Азії, в тім числі й на Тянь-Шані, хребти так само були поховані під льодовим панцером і тільки найвищі шпилі та гряди стирчали з крижаного моря *), як стоять нині в Гренландських льодовиках самотні скелі нунатаки. Сучасна наука схильна вважати, що не раз змінювався клімат і не раз наступали льодовики, а наступ і відступ їх чергувалися в деяких областях тричотири рази. Тянь-Шань, як можна простежити за залишеними знаками (тераси та давні морени в долинах), очевидно, зазнав не менше двох зледенінь ²⁵⁾.

Сунучи вниз по руслу, льодова маса натискала на скелясте ложе. На поверхню льодовика падали уламки скель, проходили углиб його тіла, виходили на дно, до кінця і країв і, втоплені в лід, діяли при рухові льодовика як різці та шліфувальні бруски, виточуючи й вкриваючи шрами дно та стінки долини. Попереду й по боках долини

*) В. В. Резніченко — „Оледенение на севере узла Хан-Тенгри“.

відкладались довгі й високі вали каменів, що впали на льодовик; конечні, бічні, серединні морени ²⁶).

Поволі змінювався клімат, ставало тепліше; льодовики мали менше снігу для поживи в своїх верхів'ях. Танучи й вужчаючи, вони лишали на берегах ряд бічних морен, а на полях колишнього наступу принесені здалека брили та вали кінцевих морен.

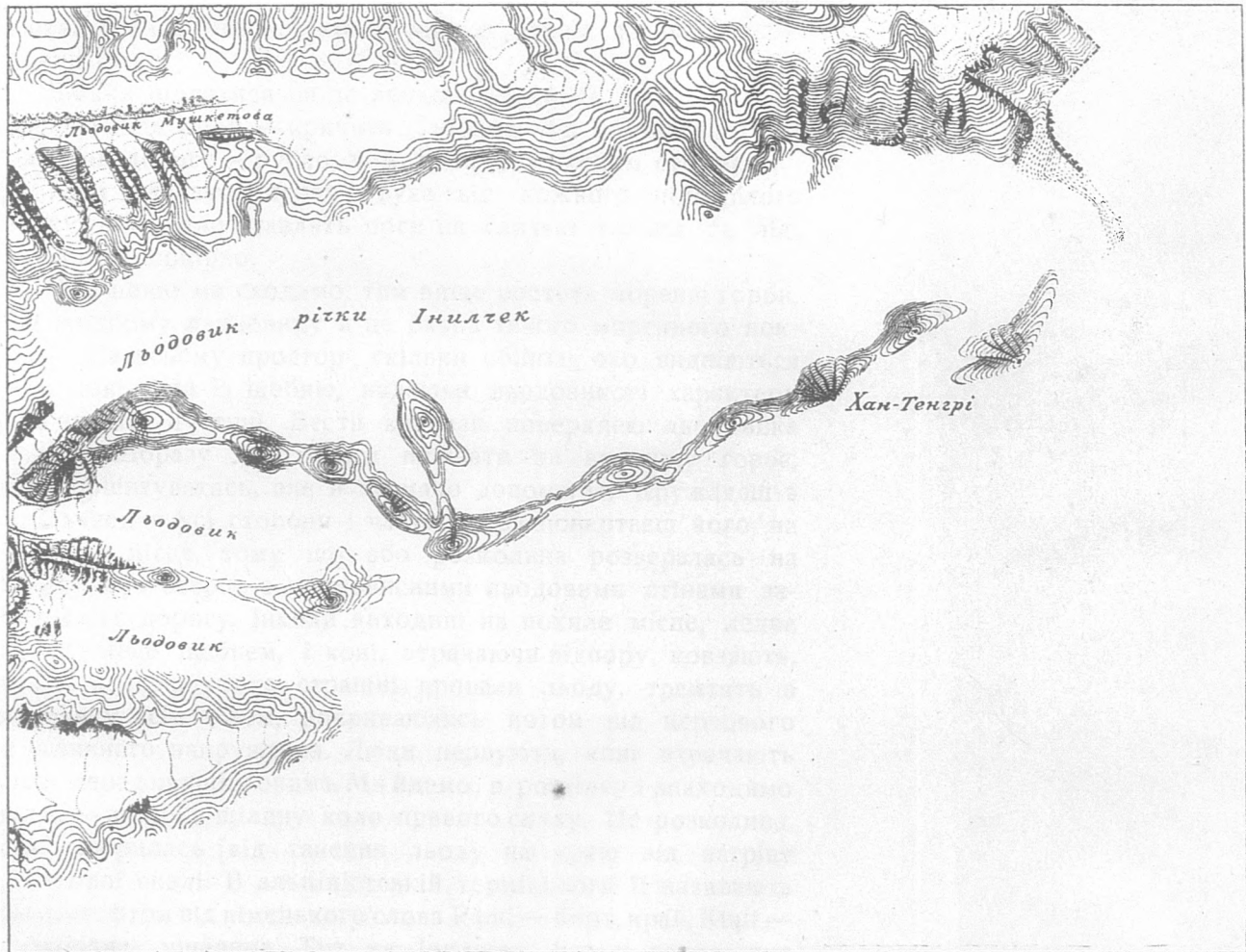
Так на оголеному тепер дні та схилах читаємо ми сиву історію давнього льодовикового періоду.

На обох схилах долини можна простежити й цілу низку послідовних стадій творення молодих долин.

8. Підготовка до виходу на льодовик. Льодова пустиня. Як рухається льодовик. Зелена поляна. Поверхня льодовика. Утворення морен. Льодові гроти. Сліди тау-теке і барса. Льододільний хребет. Спроба проникнути в північний рукав через недосліджене озеро. Таємниче гудіння. Чи лавини це? Прорив озера.

На базі — останній день готування перед виходом на льодовик. На брезентах! лежать купи призначених для маршруту по льодовику продуктів; їх розважують на індивідуальні пайки, розраховані на десять день дороги до Хан-Тенгри. Лежить на сонці, вбираючи прожирувальну речовину, гірське взуття, сохнуть відвоглі рюкзаки, гірські палатки, спальні мішки. Прикордонники дуже охоче допомагають нам і точать шипи кішок, зубці, лопаточки та наконечники льодорубів.

28 серпня, ледве почало сіріти, вже спускався наш караван в кам'яну пустиню Інилчека. Ми переходимо бродом один за одним його рукава й наближаємось до правого берега. За чотири кілометра від нас чорний язик льодовика заповнює вшир всю долину. Ліворуч від нього вихплюється головний потік. Він несе каламутну, насичену мулом воду, котить гальки й щебінь, відкладаючи їх на своїх примхливих, вічно мінливих берегах. Язик льодовика кручею спадає в долину. Від краю і до краю укритий він кам'яними уламками та мулом, і тільки окремі оголені майданчики брудного шаруватого льоду свідчать, що це льодовик.

Ще рано і льодовик спить; аж ось сходить сонце, вкривається вогким блиском оголений лід, льодові потьйоки починають випускати краплю за краплею струмки талої води, пробиваються спід дрібних каменів. З краю язика повільно сповзає щєбінь, танє льодовий цемент, що скріплював великі камені, і вони один за одним падають. Льодовик ожив.

Звідки піднятися на це льодове урвище?

— Гайда сюди, — кричить Набоков. Він об'їхав виступ і набачив дорогу — русло, вимите льодовиковим струмком.

Коні злякано щулять вуха від кожного підозрілого звуку, обережно ставлять ноги на слизькі гальки та лід, але йдуть покірно.

Чим вище ми сходимо, тим вище ростуть моренні горби. На жодному льодовику я не бачив такого моренного покриття. На всьому просторі, скільки обіймає око, видніються величезні вали із щєбню, надаючи льодовикові характеру кам'янистої пустині. Вести караван поверхнею льодовика важко. Щоразу доводиться вилізати на вершину горба, щоб орієнтуватись, але й це мало допомагає. Кружляеш з караваном в усі сторони і часто знову повертаєш його на вихідне місце, тому що або розколина розверзлась на шляху, або озерце з прямовисними льодовими стінами загороджує дорогу. Інколи виходиш на похиле місце, ледве притрушене щєбнем, і коні, втрачаючи підпору, ковзають, скоса позираючи на страшні провали льоду, тремтять з переляку всім тілом, покриваючись потом від нервового й фізичного напруження. Люди нервують, коні втрачають сили перед нашими очима. Ми йдемо в розвідку і знаходимо шлях — широку щілину коло правого схилу. Це розколина, що утворилась {від танення льоду на краю від нагріву берегової скелі. В альпіністській термінології її називають рандкльофтом від німецького слова Rand — борт, край, Kluft — розколина, ущелина. Тут на Інилчеку все у величезних масштабах і те, що на невеликому льодовику — вузька щілина, тут — ущелина. Один схил його — скелі правого берега, а другий — стіна льодовика.

По дну рандкльофту мчить потік і коням нема іншого шляху, як йому назустріч.

На льоду лежить мертвий цап. Де віддав він свою

цапину душу? Чи тут, зірвавшись із скелі, чи за 20—30 кілометрів вище, невідомо. Льодовик повільно несе з собою вниз усе, що стає його здобиччю. Отак винесло льодовиком у долину Аренталя (австрійська Швейцарія) труп у костюмі такого старовинного покрою, які носили тамтешні горяни багато сторіч тому²¹). Надвечір рандкльофт приводить нас до зеленої поляни на правому березі. Побачивши серед пустині з льоду та скель трав'яну оазу, коні самі завернули, і тільки но дійшли до перших пучків трави, почали жадібно скубти.

Моренні горби. Щоразу доводиться вилазити на вершину горба, щоб орієнтуватися.

Ми везли з собою дрова і, може, вперше вогонь освітлив мінливою загравою льодові стіни Інілчека.

Уранці я виліз на схил. Скрізь виднілися сліди гірських цапів. Свистунові нори були розкопані ведмедем і на щойно зритій землі виразно відбилися Мишкові лапи.

Зелена поляна йде високо вгору; за нею завали та скелі; і все це увінчує гарна конусувата снігова шапка. Сходити на вершину не важко, схили м'які й положисті. Я піднімаюсь на гребінь, щоб поглянути на льодовик та відшукати в бінокль дальший шлях.

Все тією самою кам'янистою пустинею видається звідси поверхня льодовика. Темні сланцеві скелі, що легко руйнуються в силу своєї структури, зазнають різких змін температури. Нагріваючись на сонці до 50—60° й охолоджуючись уночі до —10°, вони розколюються, розпушуються

і кам'яний потік з обох схилів невпинно стікає на льодовик. То падають камені і кам'яні лавини нагромаджують біля схилів конуси завалів, то камінь за каменем поодиноці падають униз, вистилаючи льодовик суцільним кам'яним покривалом. Уздовж схилів утворюються вали бічних морен. Льодовик тягне їх униз, витягаючи в довгі лінії. Якщо льодовик, відступаючи, звузиться, він лишає на схилах нерухомими валами свої старі бічні морени.

Частина морен, натрапивши по дорозі на широкі розколини, цілком занурюється в лід і йде далі скритими, поки внизу коло язика, де льодовик дужче тане, вони знов не з'являться зверху. В широке русло Інилчека впадає багато бічних льодовиків і кожен із них несе свої морени. Льодові маси зустрічних льодовиків з'єднуються, сходяться, зливаючись далі в одну широку, паралельну до осі льодовика, лінію і морени льодовиків. Отак усі поверхневі морени підуть до самісінького кінця, до язика й накопичаться внизу в долині. Це тільки частина картини руйнації та заносу зруйнованих порід — робота, яку видно тільки на поверхні. На дні льодовика, під його величезним тягарем, при поступовому постійному рухові таксамо відриваються і кришаться виступи скель і уламки вистилають суцільною масою ложе льодовика донною мореною.

Відсіля зверху видно, який поритий льодовик. Глибокі розколини: краєві, поздовжні й поперечні розривають його в різних напрямках; потоки льодовикових вод виточили русла й ринуть водопадами на дно озер та колодязів. В розривах розколин видно бічні ніші та ходи підльодовикових вод.

Рандклюфт, яким ми сюди прийшли, розтягається й далі, але як далеко — мені не вдається побачити, бо найближчий сланцевий виступ його закриває.

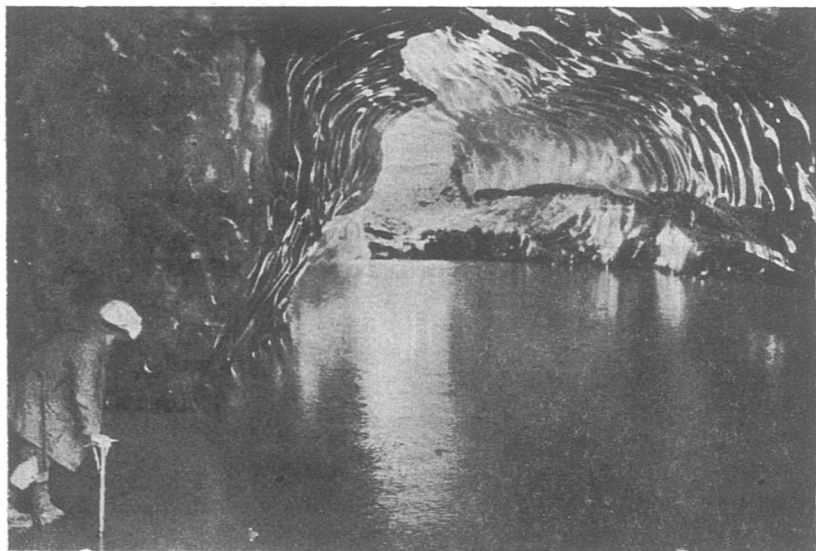
— Тимофійовичу, — гукає знизу Набоков, — готово!

Ми знову йдемо по рандклюфту. Потік, що вчора так бурхливо мчав, тут зник. Караван іде по голому руслу і коні не калічать, як учора, ноги об сховані у воді валуни.

Та от сонце розігнало вранішні тіні й розбуркало талі води. Вони зібралися в один потік, прорвавши утворену десь лавиною снігову загату. Ми почули наростаючий шум, вода, звиваючись клубами, рине на нас, несучи шматки

щільного снігу та крижини і вміть заповнила русло. Далі однаково не можна йти рандкльофтом, бо кам'яний обвал, винесений з бічної долини, перетинає шлях.

Дорога з кожним кроком гіршає. Доводиться вести караван на гору з великих гострих уламків і потім спускати вниз по руслу водопаду. Перед нами озеро. Його лівий берег — крутий завал, над яким звисають стрімкі скелі, правий — льодове урвище. На голубій воді плавають білі

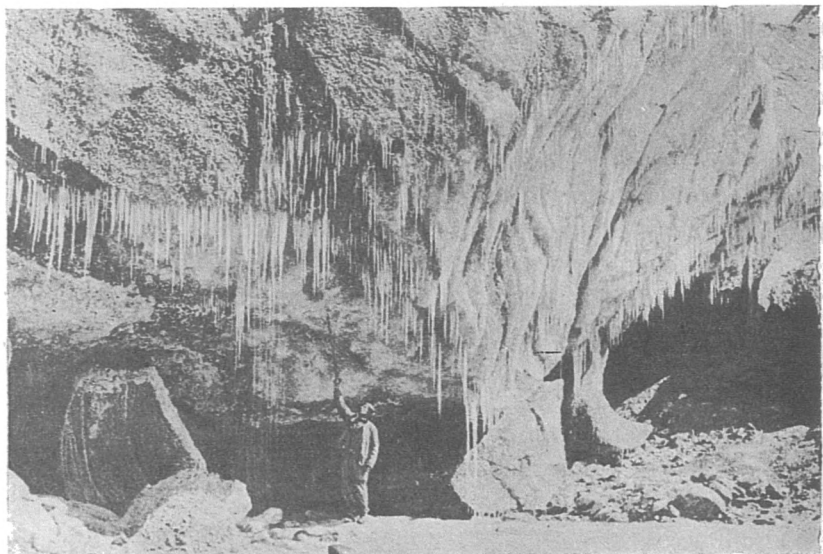

Один з таких великих гrotів спинає увагу.

крижини. Це один із стоків верхнього льодовикового убутку²⁸⁾ та струмка, який витікає з бічної ущелини. Підльодовикові ходи тут мабуть забиті, а рандкльофт, куди вода могла б ринути, завалений греблею кам'яних уламків, а тому вода стоїть на високому рівні. 1932 року ми були свідками, як це озеро прорвало собі хід і зникло.

Шукати манівців і вести коней далі вже не можна. Вони зморені, покалічені, а шлях назад невимовно тяжкий. Їх розв'ючують, дають відпочити і джигіти женуть караван назад. З нами лишаються тільки Трушенко, Михайло та син Набокова. Старого теж відпускаю, бо його хора нога опухла. Табірні палатки, частину продуктів, зброю ховаєм

у іншу і привалюємо каменями. Далі за озером, яке ми обходимо з трудом по крутому завалу, знову тягнуться рандклюдт. Кілометрів за три від озера правий сланцевий схил, де лежить стара бічна морена, дуже підмитий, частина породи осіла; навислий карниз уже відокремлюється вгорі гори горизонтальною тріщиною і от-от упаде. Дно рандклюдту, що розширився тут у велику западину, несе свіжі сліди прориву великих мас води. Воно вкрите спливами та

Льодовиковий грот („ворота“), звідки витікає тала вода з льодовика.

валами винесеного з льодовика матеріалу. Причина такого явища стала нам зрозуміла 1932 року, коли ми побачили катастрофічний прорив великого верхнього озера. Льодовик тут також увесь із'їдений, поритий розколинами, печерами й ходами.

Один із таких великих гротів спинає увагу. Він на диво красивий; важкі стіни та склепіння його прикрашені всередині м'якими гранями яснозеленого льоду, де переливаються виблиски світла. Гроти менших розмірів траплялись нам уже не раз. Походження їхнє пояснюється просто. Тала вода, що її температура перевищує 0°, просочуючись у колодязі та розколини льодовика, починає повільно

видати лід та пробивати собі вихід до рандкльофту, або просто в долину. Туди ж ринуть і сусідні внутрільодовикові води і поступово утворюється грот, по якому й стікає вода. Основна маса вологи від талої поверхні снігу та льоду йде в долину саме через такі гроти, що проходять до язика льодовика. Решта води стікає рандкльофтами з поверхні язика.

Ми йдемо далі грузьким ґрунтом, хоч уже лягають тіні і робиться холодно. Мулисте дно вогке. До лійкуватих виїмок, де стоїть вода, як пунктири ведуть сліди акуратних копитець тау-теке*), що спускаються до водопою. За великим валуном інші відбитки — вдавнені овальні подушечки з захованими кігтями. Це барсові лапи.

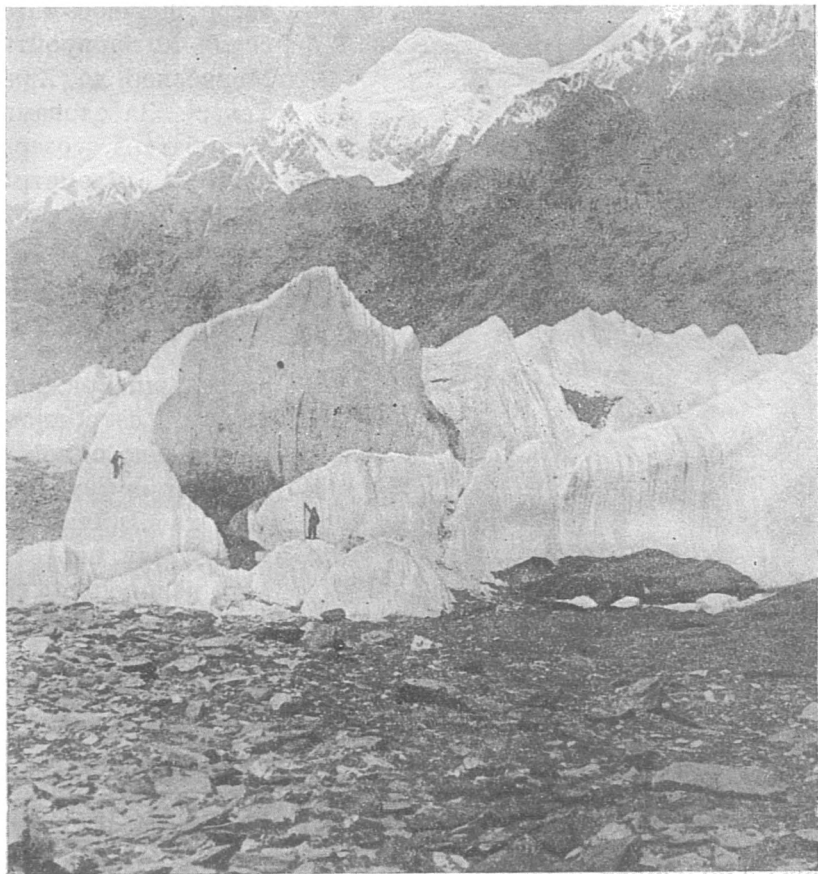
Втома й холод дошкуляють. На льоду ми розстилаємо наші спальні мішки й розташовуємося на ночівлю. Холоднеча не дає заснути навіть у теплому мішку, і мимоволі ми слухаємо нічну симфонію льодовика; глухе гудіння в глибині льодовика, різкий як постріл тріск, гуркіт каменепаду або лавини, жалібний посвист поодинокого каменя, що зірвався з гребеня.

Ще не загасли останні зорі, як ми вже вилізаємо з мішків. Взуття захолинуло й не лізе на ноги; зігріваємо його диханням і розминаємо задубілими пальцями. Швидше в путь, щоб хоч у ході нагрітись!

Обридає йти в дірі рандкльофту, де, крім стін, дна та неба, нічого не видно. Ми піднімаємось на льодовик. Його широке тіло, що сягає трьох кілометрів, порите безліччю горбів і все ще одягнене в моренний покрив; але тут уже виступають наповерх брили білого льоду. Далі білих брил більше й більше. Вони як хвилі наступають на північ і завертають потім до північного сходу. Дві обставини надають їм такої форми: ухил в ту саму сторону русла льодовика і скошені схили на південний схід, як наслідок сильнішого діяння сонця з південного сходу. Проти нас зсередини льодовика підноситься чорний сланцевий контрфорс що йде з сходу хребта. Він обернений мисом до долини і наче розтинає і підпушує гострими грудима льодовий хаос, що стис його.

*) Гірські кози.

Щоб краще орієнтуватися, ми зійшли схилом угору, поки перед очима нашими не вималювалась виразно така картина: довгий хребет, протяг якого був схований банястою вершиною, що виступає з нього, правив за льододільний

Проступають на поверх брила білої криги.

бар'єр, розтинаючи весь величезний льодовик на два рукави — північний і південний.

З південного рукава лід страшенно натискав, завертаючи під кутом 90° , і стікав до північного русла. З півдня йшов ще один льодовик, розмірів якого звідси не видно. Північний рукав був помітно вужчий від південного,

а біля самого гирла замикався озером, стиснутим з півночі та півдня прямовисними скелями. По той бік озера виднівся вкритий моренами язик, а в кінці долини біла вершина, в якій ми впізнали шпиль Семенова. На поверхні плавала густа маса крижин різних химерних форм. Це було те саме

По стрімкій стіні фірну.

озеро, що через його схили хотів пройти Мерцбахер до Хан-Тенгірі. За словами Мерцбахера, озеро було 4 кілометри завдовжки і 1 кілометр завширшки. Такі самі розміри озеро має й тепер.

Відціля нам здавалось, що крижини стояли в озері щільно одна до одної; я вирішив із Сауберером та Зарічняком спробувати перейти його навпростець по крижинах і вийти до Хан-Тенгірі з півночі. Шиманський, Коляда, Багмут та Редак пішли південним льодовиком. Кінооператори, Фатіма та

носії лишилися у таборі дождати результатів розвідки. Менше кілометра відстані від озера забрало в нас понад годину. Пересуватися пливучими крижинами було ще важче. Коли ми підійшли зовсім близько, виявилось, що льодові гори, які віддалік здавалися майже суцільною масою, були відокремлені одна від одною таловинами; доводилося перестрибувати через них; ненадійні снігові мостики підводили нас багато разів: ми пірнали в льодову воду, і тільки канат завжди виручав. Високі льодові скелі тісно оточували нас, не даючи змоги орієнтуватись. Скільки разів,

витрачаючи багато часу й сил, ми підходили до стрімкої стіни або широкої таловини, щоб збентеженими і вкрай потомленими повертатись назад, і дорога починалась спочатку. Плигнувши невдало, я розтягнув сухожилок на нозі. Йти далі стало боляче. Ще тяжче було почувати себе обузою для товаришів і я старався терпіти. Ми ще довго йшли вперед, поки дорогу перегородила широка смуга вільної від льоду води, що простяглася з півдня на північ від схилу й до схилу. Скоро ми переконались, що такі самі широкі смуги вільної од льоду води відрізають нас від лівого й правого берегів. Тим часом поночило, а до того ж на нас наступав туман. Червоні клапті, якими ми маркували ²⁹⁾ шлях, перестали бути видимі; снігові мостики, що ними ми раніше переходили, від воло-

На озері грамузилися химерні крижані брила.

гого туману ставали пухкими й провалювались під ногами; крижини осідали, хилилися, змінювали свою форму. Втома та біль у нозі давалися взнаки; а втім у п'ятім не можна було визначити, як далеко нам від льодового берега. Втрачаючи останні сили, провалюючись постійно у воду та мокрий сніг, ми тільки перед другою годиною ночі вибрались на міцніший лід і посули як убиті за один кілометр від табору. Ранком Зарічняк відніс лист кінооператорам. Картини, які ми спосте-

рігали на озері; льодові замки та башти, запушені снігом, голубі озерця, що горять на сонці міриадами снігових кристалів у засніжених берегах, водопади, напівпрозорі гроти, звислі сталактити, що виграють всіма кольорами райдуги, — могли дати для фільму чудесні кадри. Не зважаючи на втому, ми ладні були ще раз піти на озеро з кінооператорами, проте вони поставились до нашої пропозиції стримано і зробили кілька знятків з берега.

Свій початок озеро бере з улоговини, куди стікають води з усіх бічних ущелин і затримуються льодовою загатою, яка замикає озеро із заходу. Періодами, як довели наші спостереження дальших років, води, переповнивши озеро, шукають виходу, проривають льодову загату, розбігаються, почасти підльодовиковими ходами, частково рандкльофтами, уздовж правого схилу. Грізною тоді робиться ріка Інилчек. Вона виходить із берегів, заливає долини, свинцеві гребені хвиль рядами йдуть на її поверхні і стогін та рев води, шум перекочуваних валунів розлягається тоді над долиною.

1932 року, повертаючись у вересні від Хан-Тенгри з геологами Ю. М. Абрамовичем та А. Н. Вознесенським і альпіністами В. Барковим та В. Ірушкіним, що працювали там, я спинився недалеко від озера, де наша група мусіла провадити геологічні досліді. Крім того, з Ірушкіним ми сподівалися пройти за озеро до групи професора Загрубського*).

Останніх днів, коли ми стояли біля озера, в повітрі майже безперервно гуло мов від лавин, хоч ніяких очевидних даних інтенсивної діяльності лавин, як і самих лавин, не спостерігалось.

Шиманський, що повертався з Койкапською групою на базу, звернув мою увагу на різке зниження рівня озера. Справді, в бінокль було добре видно смуги, залишені на берегах спадною водою.

Коли всі групи пішли в долину, я з Ірушкіним пішов до озера. Що ближче ми підходили до нього, то дужче було гудіння і ясніше ставало, що причина його не в

* На цей час шляхи за озеро вже були второвані відважними альпіністами Суходольським, Гусевим, Рижовим та Федосєєвим (1930-1931 р. р.) Гусєв і Рижов і тепер працювали в групі Загрубського.

лавинах, а в чомусь іншому. Але льодові масиви, що височіли перед нами, застили озеро і не дозволяли бачити, що там робиться. Часом летів угору сніговий порошок, слідом докочувався і гуркіт.

Слутившись по льодовиковому гребеню до старої бічної морени, ми вилізли по ній на скелю, і зразу вся картина стихійної руйнації постала перед нами.

Вода в озері зникла; тільки поодинокі калюжки блищали на поверхні великих плоских крижин, між якими вид-

Ламкі снігові містки вимагали уважності.

нілося м'яке мулисте дно. Із заходу наступали на озеро високою білою стіною оголені від верхівки до підшви полчища крижин. Час-од-часу найближчі з них, без видимої причини, немов підштовхувані іззаду якоюсь прихованою силою, повільно хилились, підломлювались в основі, осідали й потім з жахливим гуркотом летіли вниз. Зараз же здіймались угору хмари снігового пилу та льодових бризк. Така ж картина була і всередині улоговини, де крижини, стовпища крижин, що колись плавали по озеру, осівши на дно, тиснули з неймовірною силою одна на одну, видавлюючи окремі брили наверх. Безперервне гудіння та вихорі снігового пилу носились над озером. Повертаючись у

долину Інилчек, ми всюди бачили на шляху руйнацію, спричинену потоками, що прорвалися. В самій же долині, внизу, ми опинились у полоні на правому схилі, бо річка, розлившись, закрила сполучення з лівим берегом, де була наша база⁸⁰).

9. По південному руслу. Серединна морена. Льодовикові столи. Шпиль Петровського. Льодовик „Комсомолец“. Крижаним хаосом. Де ж Хан-Тенгрі? Хуртовина. Лавини. Хан-Тенгрі. Льодова лавина. Ілюмінація на льодовику. „На, пожалиста, кагаз, скоро читай“. Записка від начальника прикордонної охорони. Напад банди. Тривожна ніч. Назад. До скорої зустрічі.

Сховавши під камінням частину продуктів, розрахованих на поворотну дорогу до бази, ми вирушили в південний рукав. Льодові маси, що напірали звідти та з південного безіменного льодовика, стиснуті скелями. Тут вони безладно нагромадились.

Лід, що стікає ближче до північного берега, завертає в озеро, а вся інша маса, розпливаючись по всьому руслу вивідного протоку, спускається в долину. Шлях по льодовому хаосу, засипаному кам'яними уламками, нудний, важкий, повільний і весь час перетинається розколинами та глибокими руслами, де в крижаних берегах мчать льодовикові потоки. Майже чотири години витратили ми на два кілометри шляху, поки чорна скеля льододільного хребта не відійшла набік і не відкрила льодовий коридор південного русла.

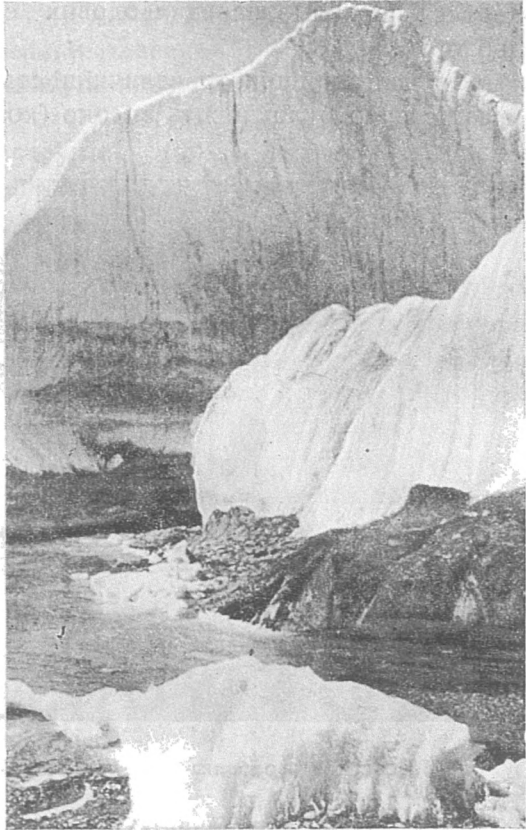
Три великі серединні і дві бічні морени ясно видні на льодовику. Ми вибираємо шлях по високій морені праворуч.

Зліва від неї, куди скочується маса моренного матеріалу, поверхня льодовика в горбах і ямах, бо купи уламків, що закривають лід, створюють нерівномірне нагрівання й танення. Величезні камені, що скотилися з гір і закрили доступ сонцю, стоять високо на льодових ніжках, тоді як навколо все підтануло і поверхня льоду опустилась. Це льодовикові столи, яких тут багато. Більшість їх має ясно виражений нахил на південь, бо з півдня дужче впливає проміння. Частина каменів упала і під ними знов „ростуть“

льодові п'єдестали. Ще лівіше по всій довжині льодовика йдуть сліпуче білі гряди льодових хвиль.

Порожистість та нерівність дна льодовика і довжиною і шириною та нерівномірність течії середини і країв роздерли його тіло уздовж і впоперек розколинами, немов розрізавши лід на куски. Сонце, гріючи найгарячіше опівдні, б'є промінням у спину льодовим брилам, тоді як передня частина їх у затінку. Таке нерівномірне нагрівання надає їм форми хвилястих гряд.

Поминувши два висячі льодовики, ми розташувалися, ще засвітла, табором на морені. Нерівну поверхню кам'яного ложа ми вимостили гладенькими плитами сланців, в головах склали кам'яну стінку, щоб захиститись од вітру, і потомлені відразу поснули.

В крижаних берегах мчать льодовикові потоки.

На другий день продовжуємо шлях тією самою мореною. Ліворуч від нас баяста вершина не нижче за 6.000 метрів. Вона помітно відрізняється і висотою і конструкцією від околишніх гір. Ми вирішили назвати її іменем Гр. Ів. Петровського. Проти шпиля Петровського, праворуч, на відстані кілометра один від одного, височіли два шапкоподібних шпиля. Вони правили за береги великого долинного льодовика, що виходить з півдня в Інілчек. Това-

риші, що пішли вперед південним льодовиком, дали йому ім'я „Комсомолец“. Льодовик цей, наступаючи на бік Інилчека, наробив у ньому такого хаосу, що йти стало неймовірно важко; довелось переходити з морени на морену, обходити льодові провалля, перебиратися через мости, дертися по прямовисних льодових схилах, застосовувати льодоруб.

Що далі ми йшли, то величніші ставали вершини, хоч ми й самі тепер були досить високо (коло льодовика „Комсо-

Поверхня льодовика була багата на льодовикові столи.

молец“ висота 3750 метрів). Льодовий та сніговий панцер на схилах, обернених на північ, вкривав гори, і навіть гори правого берега, обернені до сонця, ставали дедалі більше запушені снігом. Тим часом, як у південному схилі щоразу розгорталися нові широкі льодові долини і схил як такий уже перестав існувати, являючи собою обернені на північ контрфорси бічних хребтів, правий берег зберіг свою форму суцільної стіни. Його схили на великій висоті з'їдені рядами глибоких гнізд, де були льодовики. Вони каскадами спускали в Інилчек свої язики, що впирались у чорні купи морен...

Сьогодні ми ночуємо ще раз на морені, а завтра гадаємо перерізати долину й вийти до правого берега. Горбистість та розколинність зникають, і льодовик набирає зовсім мирного вигляду. Морена, витягнута в одну лінію, підноситься високими горбами, якими весь час доводиться сходити й спускатись. На її широкій спині лежать валуни в сотні кубометрів об'ємом; льодовикові столи, високі піщані конуси, глибокі тріщини та невеликі озерця з льодовими стінами й льодовими сталактитами, що виблискують як кристаль. Цілком зрозуміло, що моренний вал, який сягає 50 метрів заввишки, не весь з уламків. Під товстим шаром щебню лежить захищений ним від сонця внутрішній вал льоду.

Проти нас, на північному гребені підноситься чорна загострена вершина, що перевищує 6.000 метрів. Рахуючи від західної кінцевості хребта, вона сьома. Якщо вірити листу „0—9“ двоверстної топографічної карти, де серед білих плям острівцем накреслено льододільний хребет, восьмим шпилем має бути Хан-Тенґрі; виходить, його закриває тепер чорна вершина. Якщо це дійсно так, то сьогодні за якінебудь 2-3 години ми будемо близько бачити Хан-Тенґрі. Це хвилює й додає свіжих сил.

Тримаючи напрям на скелі чорного шпиля, ми спускаємося з морени на лід. Нам треба пройти останнє круте місце, а далі льодовик укритий майже рівним настом злежалого фірну, що давало змогу прискорити ходу й сподіватися, що за якихось півгодини ми будемо на правому березі.

Та сталося не так. Кілька хвилин тому вгорі сяяло блакитне небо, а тепер зловісні хмари сунуть з заходу коридором Інилчека. Різкий вітер, наче його спеціально для цього тримали наготові, вихопився, збив із схилів сніг, закрутив вихорами й поніс його, з виттям та свистом, вгору по льодовику. Хмари, закривши вершини, низько спустились. Пішов такий густий сніг, що за десять кроків уже нічого не було видно.

Кілька хвилин тому ми йшли без світерів, у самих гімнастках, а зараз нашвидку натягаємо на себе все, що є теплою в рюкзаках. Нічого не лишається, як іти знов на морену й шукати пристановища під великими каменями. Так

ми й зробили. Вітер ушух, а сніг валить валом. Палатку занесло, її полотнище під вагою снігу провалилось усередину. Але в ній тепло і ми засинаємо.

Уранці льодовика не впізнати. Моренні валі та схили сусідніх хребтів, що вчора були чорними, сьогодні вкриті суцільним снігом. На всьому просторі, скільки бачить око, — жодної темної плями. Близк снігу нестерпний.

Розколини закриті і нам доводиться зв'язуватись канатом. Йти пухким снігом на морені не дуже приємно: не знаєш, куди ступить нога — на камінь чи в щілину між гострим камінням, звідки її не так скоро витягнеш, чи в тріщину або яму з калюжею на дні.

Сходить сонце, і лавини одна по одній зриваються з навислих карнизів, летять з грізним гуркотом по жолобах, кутаючись у білі хмарки, й шумно розсипаються вниз на великих конусах снігу. Вони мають свої джерела живлення, свої постійні шляхи й свої області накопичення — лавинні конуси під утвореними ними жолобами.

Лавина — грізне явище високогірної природи. На високих горах збираються величезні маси снігу. Ввесь час протягом року падає він і коли б не здмухував вітер, не танув під пекучим промінням високогірного сонця і не зносився вниз лавинами, гори казково росли б у вишину*).

Падають лавини з гребенів, де сніг нависає важкою масою в один бік або з схилів, бо борошністий сніг, що знову випав, який здебільшого й буває на великих висотах, не скріплюється з покривом, на який він падає. Тоді досить вітру, падаючого каменя, крику, який коливає повітря, щоб снігова маса відірвалась і зрушилась. Падають лавини часто при густому тумані і при пекучому сонці, коли волога проходить крізь сніг на нижній покрив, ніби змашуючи його.

Що вищий і крутіший схил, з якого зривається лавина, що довше снігове поле на схилі, то страшніша лавина. Мені доводилося бачити багато лавин, але наймогутніші я спостерігав 1931 року з кінопрацівниками Когтевим та Коротковим біля льодовика „Комсомолец“ та ще жахливішу силою лавину 1932 року з геологами Абрамовичем і Вознесенським недалеко від Хан-Тенгри.

*) Зрозуміло, не вище тієї межі, де вже нема опадів.

Альпініст повинен уникати лавинних схилів. Хай не обирає він своїм маршрутом ті місця, де висить карниз, де видніється утворений від частих лавин жолоб, де внизу скупився конусом лавинний сніг. Не слід сходити прямовисним схилом, де висить щойно випалий сніг, особливо під час туману, хіба тільки по гребеню, який виступає і де сніг не тримається. Самі тільки запобіжні заходи тут можуть допомогти, і найменше користі дають поради, як вибратись із лавини.

Хмари знову збираються і це псує настрої. Сьогодні вже 7 день, як ми на льодовику; 3 дні потрібно на дорогу назад, а Головін з нами умовився, що чекатиме не більш як 10 день.

Та ось праворуч від чорної скелі показався прямовисний гребінь, що круто спускається до льодовика. Він ішов півколом, завертаючи на південний захід і утворюючи цирк з урвистими стінами. Чим далі ми просувались, тим вище зростав перед очима гребінь і здавалось — от-от зза чорної гори вигляне й вершина. Але вершина не показувалась, лишаючися щільно огорнена хмарами.

Як довго триватиме хмарна завіса — годину, день чи ще більше? Читач зрозуміє наш настрої. О, якби рвонув найлютіший вітер і розкидав хмари! Ми чекали напружено, будучи в такому стані, який буває в людей, що, витративши останні кошти на гру, поставили останню ставку і вже втратили надію виграти. Раптом хмари, що нагромадились навколо загадкової вершини, стали розвіюватись. Частина їх піднялась угору, а середина розповзлась, прояснилась, розірвалася на павутинне мереживо, і білий конус з'явився в хмарному ореолі.

— Хан-Тенгі! — вигукнули ми.

Перед нами стояла монолітна скеля-піраміда, ніби висічена з суцільного мармуру і втоплена в льодовий п'єдестал.

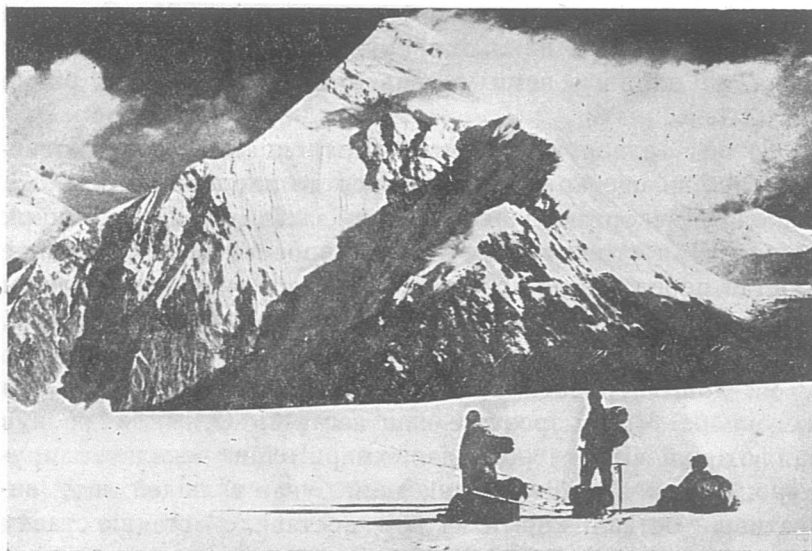
Звідси його вершина здавалася нижче, ніж з тих точок, звідки бачили ми його раніше. Та це й зрозуміло. Ми були так близько до велетня, що перспектива перекручувалась. Крім того, його дуже скрадала чорна скеля сусіднього шпиля. А втім, звідси було видно широке, заповнене снігом плече, що відходило від його західного ребра, та скеляста західна грань, яка підносилась під кутом

45 — 50° до вершини. Південно-західна сторона грані ввігнута й така гладенька, наче її обтесали.

Розглянути Хан-Тенгрі детальніше не пощастило. Знову насунулись хмари на його вершину; туман спустився і закрав шпиль.

Отже, це все, що ми могли здобути.

Хоч і як кортить пройти вперед, але вже всі строки минули. Затриматись не можна, бо вичерпується вже про-

Перед вами монолітна піраміда, віби витесана з суцільного мармуру (Хан-Тенгрі з півдня).

дукти; цього не дозволяє і стан погоди. Сьогодні вже 30 число, а 1-го мають пригнати на Зелену поляну коней. Як сердить нас затримка в Наринколі, що забрала десять днів! Правда, Мерцбахер, досвідченіший у високогірних подорожах, краще підготовлений і споряджений, теж „мусів обмежитись короткочасною екскурсією в області льоду“. Та це не втіха.

Подорож цього року познайомила нас з маршрутом до Хан-Тенгрі та умовами пересування в цій найвищій частині центрального Тянь-Шаня. Маршрут до Хан-Тенгрі переконав нас, що з серйозними дослідницькими та альпівістич-

ними завданням сюди можна йти тільки з міцною фінансовою базою, спеціальним спорядженням, запасами конденсованих, високо калорійних продуктів, з старанно організованим транспортом, пильно добраним складом експедиції.

Поглянувши востаннє на схили, запнуті хмарами, і переконавшись, що вони засіли там всерйоз, ми повернули назад. Щоб відшукати сліди наших товаришів, довелося двічі перерізати льодовик, але без результатів, бо сніг лежить густим покривом і все поховав під собою.

По дорозі назад Лазієв просив нас продемонструвати для його фільму техніку сходу на гори. Ми вибрали для цього дикий льодовичок, що роздвоювався внизу на 2 русла, які спускалися крутими уступами. Коли ми піднялись по правому руслу й почали підходити до розвилки, розлігся гуркіт і лавина помчала по руслу, зриваючи навислі брили льоду. Вона затрималась на мить коло розвилки, немов роздумуючи, яким руслом рушати далі і стрімголов полетіла лівим, обминувши нас. Ми були врятовані, проте, охота підніматись у нас пропала. Ми стали гукати й махати вниз, але навіть у бінокль не могли побачити Лазієва. Виявляється, він вирішив не фотографувати, бо ми видавались такими маленькими точками на схилі і стільки разів губилися серед тріщин льодопаду, що не варто було витратити плівку.

Увечері прийшли до Малого озера. Наших товаришів ще нема. Піротехнічні свічки, що лишилися у нас, ми поставили високо на схилах і ясні магнієві вогні, віддзеркалюючись, горять і в озері, і на крижинах, і на засніжених схилах. Коли б тільки не тривога за долю товаришів, що затримались...

Гукають, певно гукають... Спершу невизначно, а потім ще ясніше чути голоси попереду. Тягар спадає з серця. Все гаразд.

Тим часом, як ми намагались пройти в північний прохід крижинами через озеро, Шиманський, Багмут, Коляда та Редак пройшли в південний рукав. Підійшовши ще ближче, ніж ми, до Хан-Тенгри, вони здійняли його з південного заходу. А втім, хмарність і їм перешкодила зробити виразний зняток.

Ранком на морені за водопадом показується довга

постать Нургаджі. Він вимахує білим папірцем і, плигаючи з каменя на камінь, поспішає до нас. Ще навіть не добігши, задихаючись, він квапиться швидше викласти важливі новини.

— Твариш начальник, який діло був! Джантай приходив. Я теж стріляй, він теж стріляй. На, пжалиста, кагаз*), скоро читай.

На аркуші, вирваному з польової книжки, Головін пише:

„Товаришу Погребецький! Прошу вас не затримуватись ні на годину, бо з деяких обставин я не можу тут зоставатись зайвої хвилини. 28 серпня нападала на нас банда Джантая, близько п'ятидесяти чоловіка. Банду ми відбили, втративши одного верхового коня з зброєю. Захоплено нами у банди одну рушницю, вбили одного бандита та коня. Серед бандитів є поранені. 31 серпня банда знову напала, але ми знову відбили її.

Думаю, що найближчим часом банда оп'ять повторить напад з більшими силами. Прошу вас повернутись якнайшвидше. Барданкула я до вас не послав; про причини я скажу вам особисто, коли приїдете; я хочу, щоб він не виходив спід мого нагляду.

З привітом, чекаю. *Головін*“.

На березі жде Абукадир з кіньми. Похапцем переносимо і нав'ючуємо речі, караван вирушає назад. Сіє дрібний дощ, каміння стає слизьке. Треба поспішати. Та по моренах з кіньми це річ неможлива. Єдина втіха, що слід добре видно і не треба витрачати час на шукання дороги. Ми спускаємося з язика. На цей раз од відлиги та дощу на всьому язичку біжить майже суцільною пеленою потік. Інилчек розлився й вода збиває коней. Ми виходимо на лівий берег. Багмут та Коляда з рушницями мчать в бойовому азарті вперед; Франц оглядається назад. Раптом він полотніє; значить, щось трапилось. Повертаюсь: Зарічняків кінь без вершника; по воді несуться куржуми та якісь речі. Зарічняка прибило до валуна і він конвульсійно пробує схопитися за камені, щоб не дати рвучкому потокові зтягти себе.

*) Кагаз — папірець (по-киргизьки).

Кінь стоїть на мілині коло каменя й чекає, повернувши голову до свого господаря. Нарешті, Зарічнякові вдається вилізти на камінь, дістати повід і влізти на сідло. Він мокрий до кісток, зуби вибивають дрож. Ми роздягли його, розтерли і тут же змінили білизну та костюм. Він у розпачі: пропав фото-апарат та всі сфотографовані пластинки.

Ось і наша база. Народу не видно, майже всі на по-стах. Головін, не поспішаючи, з посмішечкою, як про щось

Важко приходилося коням.

зовсім звичайне, розповідає про візит банди. 27 серпня надвечір два прикордонники, виїхавши на обхід вниз долиною, натрапили на велику юрту. Коли вони під'їхали ближче, з юрти стали стріляти. Один прикордонник помчав попередити загін, а другий, відстрілюючись, відступав до того місця, де кінчається стежка спуску з Тюза. Його коня підстрілили і йому довелось ховатися серед каменів. Вночі, пройшовши пішки брід, він прибув до табору. Ранком Барданкул відпросився з червоноармійцем у розвідку, але дорогою непомітно відокремився й повернувся на базу за годину перед тим, як п'ятдесят озброєних бандитів

атакували табір. Один сміливець погнався був за Головіним, але його скосила пуля; три басмачі були тяжко поранені. Великий маузер Головіна безперервним автоматичним стрільням нагадував кулемет і цим, мабуть, збив з пантелику басмачів. Надвечір вони відступили.

Другого дня банда знову з'явилась коло табору, намагаючись забрати забитого, але її зустріли таким вогнем, що банда знов відступила. На думку Головіна, цим справа не кінчиться і слід чекати нового, серйознішого нападу.

Ми — в його розпорядженні, як командувача збройних сил на Інилчеку. Вогонь палити заборонено, коней відведено в скелі за табором, кругом розставлено пости. Місце де ми були, стратегічно дуже не вигідне для нас, бо ми під горою, і на нас легко напасти і зверху і з флангу. Та ніч проходить спокійно, а вдосвіта ми кидаємо базу, і переходимо долину Інилчек, переправляємось через Тюз і спускаємось до Сариджасу.

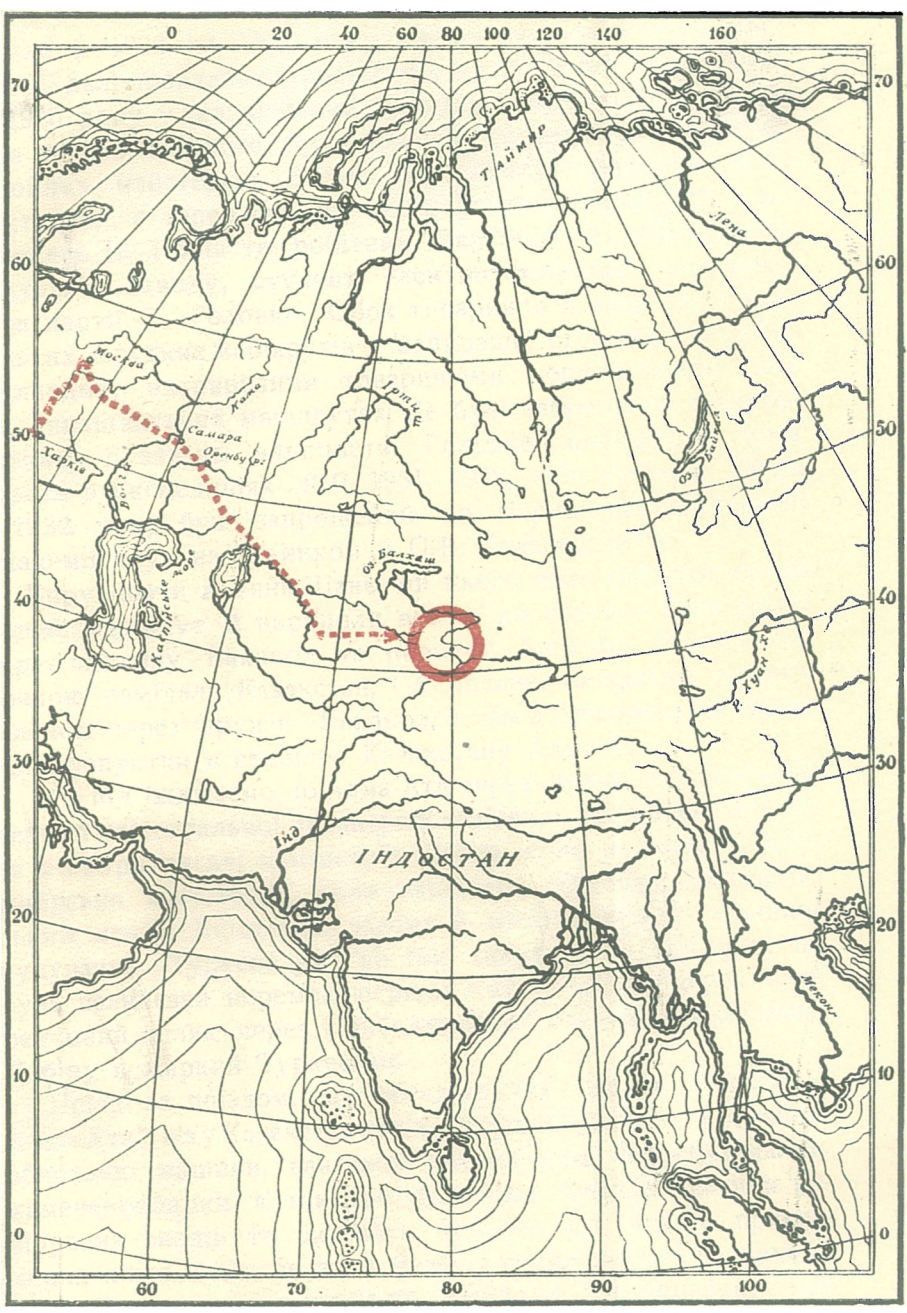
На Сариджасі наші шляхи з прикордонним загоном розходяться. Їм ближче через перевал Ашутер на Баянкол до своєї застави. На прощання ми всі разом фотографуємось; міцно стискаємо руки і роз'їжджаємось.

— На всё добре, товариші прикордонники. Дякуємо за вашу самовіддану службу й допомогу, сповнену мужності.

— До наступної зустрічі!

10. 1930 рік. Рішення про організацію комплексної експедиції. Розвідка 1930 року. Алма-Ата. Землетрус. Катастрофа 1921 року. На шляху до Джеланаш. Дикі антилопи. Радгоспи на цілинних землях. Через перевал Мерке. Знову Каркара. Нас вважали за забитих. На Китайській прикордонній заставі. Знову до Хан-Тенгри.

1930 року президія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, на якій я зробив доповідь про подорож у Тянь-Шань, ухвалила організувати комплексну наукову експедицію до масиву Хан-Тенгри. Проте, сформувати таку експедицію вдалося лише в 1932 році, і пізніше, в 1933 році, коли широку допомогу подали уряд УСРР, Наркомос та Комітет II Міжнародного Полярного Року, включивши

район зледеніння Хан-Тенгрі в план своїх дослідницьких робіт.

Але й 1930 та 1931 року ми не лишили в покої Хан-Тенгрі, далі провадивши розвідки в центральний Тянь-Шань.

1930 року у складі нашої розвідкової групи, крім Сауберера та Шиманського, були ще: від Динамо — конструктор збройних майстерень Бегров, від ВРФК — робітник депо „Октябрь“, а тепер студент географічного інституту, комсомолец В. Тюрін та робітник Харківського паровозоремонтного заводу, студент електротехнічного інституту, член партії В. Головка. Обох товаришів я знав ще з кавказьких гірських маршрутів з найкращої сторони. Такими ж сміливими, витривалими товаришами вони виявили себе і в Тяньшанських маршрутах. Це були загартовані фізкультурники і завзяті альпіністи. Головка послідовно брав участь в експедиціях 1930, 1931, 1932, 1933 років, а Тюрін з 1932 року був запрошений до Наринської експедиції Академії наук начальником її С. В. Колесніком³¹).

Вирушаючи в Тянь-Шань, ми цього разу вибрали трохи інший маршрут й вирішили вийти до верхів'я Сариджасу через долину Баянкол та перевал Ашутер. Відправною точкою намічали Казакстан, і я послав товаришів прямим шляхом через Фрунзе—Каракол, а сам з Шиманським виїхав по перепустки в столицю Казакстану Алма-Ату.

Ми під'їжджаємо до Алма-Ати через місяць по закінченні першої магістральної радянської залізниці, що простягається на півтори тисячі кілометрів. Тепер, коли на черзі східно-сибірська магістраль, коли закінчено Біломорсько-Балтійський канал, Дніпрогес, заводи й міста великого машинобудування, Турксиб уже не так дивує. А в 1930 році це була величезна перемога першої п'ятирічки, що перекинула рейковий шлях через Прибалхашські пустині з холодного Сибіру в жаркий Туркестан.

Поїзд за поїздом, що обганяли наш скорий „Москва—Алма-Ата“, віз у Казакстан на платформах трактори, комбайни, збиральні машини, вантажні автомашини, бетономішалки, каменедробарки, котки для шосейних шляхів, частини розібраних зводів та ще якісь машини, що їхнього призначення ніхто з нас не знав. Який символічний цей невпинний потік будівельних матеріалів, машин та с.-г. реманенту, що

йдуть сюди на самісінькі окраїни Союзу! У згадках впливля прифронтова смуга, куди гнали поїзд за поїздом з військовим майном. Тут теж фронт, де провадиться переможний соціалістичний наступ на один з відсталих, по багатьох місцях ще не обжитих, участків країни.

Поїзд спинився біля тимчасового дерев'яного вокзалу. Алма-Ата десь попереду в кучерявих садах та клубах пилу. Ми сідаємо в автобус, машина пірнула в порох і ми помчали, нічого не бачачи перед собою в густих його клубах, поки не вивантажились у центрі міста. Спробували були знайти вільне приміщення, але безрезультатно. І старі й нові готелі вкрай переповнені. З рештками надії ми пішли до крайознавчого музею, де й розташувалися в препарувальній. Тут, у кімнаті, насиченій запахами музейного манаття, нафталіну та формаліну, нам довелося пробути одинадцять діб. На дванадцятий день, діставши перепустки, ми вирішили їхати автомобілем до опійного радгоспу в Джеланаші, звідки недалеко до Каркари. Нарешті, ми виїхали з міста. Його околиці захрящені валунами — сліди жахливої катастрофи 1921 року.

Надмірні опади зібрали в горах маси снігу. 8 липня, після зливи, прорвавши снігові загати, вода ринула з страшною силою на місто. Першим нісся водяний вал у 4—5 метрів, слідом за ним ще могутніший потік рідкої грязі.

„Грязь, каміння, дерева, матеріали зруйнованих будинків, люди, тварини змішалися в дику купу, все це мчало з головокрутною швидкістю, захоплюючи нові й нові жертви... Далі річка ринула на головну ділянку міських дач. Вирвавши з корінням дерева, зруйнувавши великі дачі, річка все понівечила й завалила валунами. Люди, збожеволівши від страху, лізли на дерева, чіплялися за пливучі колоди, але все було марно. Захлеснуті рідкою гряззю, терплячи від ударів камінням та колодами, вони швидко втрачали сили. Тільки небагатьом пощастило, хоч покаліченим, побачити ранок наступного дня*)“.

Наші машини йдуть на схід уздовж Заїлійського Алатау. Автомобілі беруть напрям на південь, де перед нами

*) В. Городецький — „Вестник Центрального музея Казакстана“.

ледь-ледь викреслюється лінія перевалу. Ми переїжджаємо улоговину Тур-Айгир-Ково, оточену невисокими горами з м'якими контурами, що непомітно для ока переходять в рівнину. Де-не-де видаються гострі гребішки не зовсім ще зруйнованих порід. Дорога рівна, поштовхів немає. Спокійно оглядаємось навкруги й несподівано бачимо праворуч, за якихось 20 метрів від нас, три сірі граціозні тварини. Гарненькі виті ріжки прикрашують їхні сухі голівки з горбатим носом. Це антилопа-сайга ⁸²). Дунганин, що сів з нами в Чіліці, хапає рушницю. Тварини на мить зупиняються, повертають голови в напрямі пострілу й тікають у чагарники.

Машини йдуть трав'янистою і рівною як стіл долиною. Трохи віддалік видніються стада антилоп, що пасуться в траві. Вони й не думають тікати, смикають траву, і лише вожаки підводять голови, стежачі за бігом машини. Всі сусідні навколо долини призначено під великі тваринницькі господарства та макові плантації. До однієї такої плантації ми зараз під'їжджаємо. Попід невисокими горами, порослими ялиною, розкидано кілька юрт та куренів із матів; за тивом стоять косарки, дискові борони, гусеничні трактори та півторатонки. Повіток над ними нема. Загальне вражіння — як від похідного табору. Та воно так фактично і є; це один із передових загонів соціалістичного наступу на тянь-шанські цілинні землі.

Відразу ж за радгоспом поля розквітлого маку. Звідси, як і з інших плантацій, зібраний опіум посилають на Чимкентський алколоїдний завод для переробки на опійну настоянку, морфій та інші ліки.

Нині в Джеланаші — управління радгоспами, між якими проводять телефони, а в Джеланаші, як центрі, будуватимуть клуб, школи, кіно.

Нам тут дають підводу і водночас попереджають, що на шляху неспокійно. Тиждень тому пограбовано кіноекспедицію, а кілька днів тому триста бандитів мали сутичку з прикордонним загonom.

Протé, проїхати підводою через перевал Мерке нам не пощастило. На крутому піднятті підвода перекинулась, коні попадали, голобля зламалась; перекинувся бак з гасом на рюкзак, зім'яв їх і залив гасом. Довелось тягти речі вгору на своїх плечах, потім знову спускатися, розбирати

підводу і тягти її частинами. Та це було марною працею бо полагодити її, як виявилось, неможлива річ. Повернувшись назад, ми розшукали аул і дістали верхових коней. Пізно вночі засвітили вогні радгоспу Скотоводтресту. Я радий був тут переночувати, бо мене морозило, температура скакала, але публіка безжалісна і просить їхати далі. Довелося промучитись ще 35 кілометрів на труському коні. Морозить, температура не падає нижче 39°, свідомість чергується з маренням, а Каркари все не видно і кінця немає тяжкій дорозі. Нарешті, на світанку впізнаю місцевість. Ондечки розкидані юрти, ярмаркові будівлі, а ось і наші палатки.

— Вставай, хлопці! — кричить Шиманський. Схоплюються і сонні, але радісні, тиснуть руки, кричать: „приїхали, приїхали!“ Виявляється, „узун-кулак“*) принесло вісті, що нас забили і на сьогодні було призначено виїзд загону шукати нас. Ми приїхали вчасно.

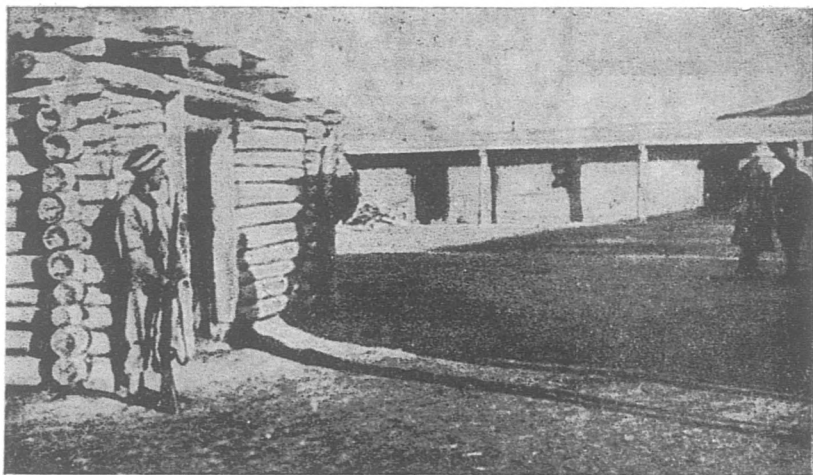
За кілька день ми закупили коней; вибирали ми на цей раз ще спокійніших коней. Нав'ючування ми тепер ще більше раціоналізували і воно не відбирає в нас більш як три хвилини. До сідел прикріплено чотири петлі з карабінами; до в'ючних кошків прироблено вушка. З обох боків підносять нумеровані, урівноважені між собою, кошики. Кошики в тих місцях що дотикаються до боків коня, обшито матрациками.

Щоб коні потроху звикали до в'юків, їх тепер нав'ючили на півваги, а решту вантажу везуть підводи по тракту до Наринколу.

У Наринколі на цей раз ми затримувались і пожертвували тільки один день на те, щоб поїхати до Китайського прикордонного посту. За два кілометри від старого дерев'яного прикордонного стовпа, який зберіг ще випалене тавро царських орлів, стоять рублені будівлі, які замикають з чотирьох боків невеликий квадратний дворик. На воротах стоїть вартовий в солдатській стебнованій кофті та сірому кашкеті з гомінданівською кокардою. Він привітно поглядає на нас і не вимагає ніякої перепустки. Його привітність заходить так далеко, що він і свою рушницю, старого англійського зразку, в якій немає жодного патрону, дає нам оглянути. Таксамо привітно запрошує нас до себе „лойя“ — начальник застави. В черній ватній кофті з мідними

*) Довге вухо.

гудзиками, з жовтим чемним обличчям, він увесь час до нас посміхається, але не промовляє ні слова, бо спільної мови у нас нема. Перед входом в його канцелярію висить, на страх порушникам митних законів, тригранна, добре відшліфована палиця. Лойя має право дати нею тисячу ударів, проте, за словами потерпілих, дає й півтори. Б'ють палицею не з плеча, а невеликим розмахом від ліктя.

Нам пощастило відвідати Китайський прикордонний пост.

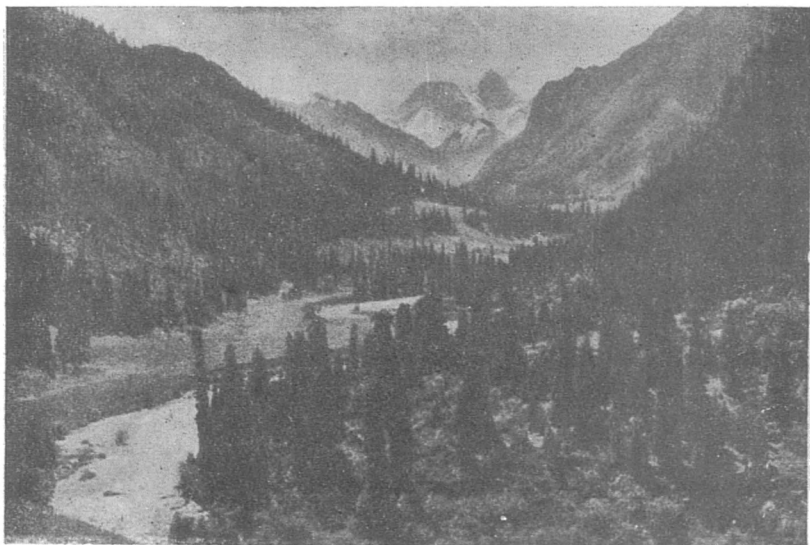
В канцелярії лойї поночі; світло ледве проходить крізь відтулину, запнуту папером. Коло вікна стіл, а обабіч його канапи з кашгарськими килимами. Над дверима китайські написи. Подають нам запашний квітковий чай. Гості й господарі п'ють мовчки й привітно посміхаються один до одного. Потім виходимо на двір, фотографуємось загальною групою. Ще раз обидві сторони розпливаються в посмішках. Ми беремо під козирьок і прощаємось.

II. Долиною Баянкол. Полювання на сарн. Хуртовина на перевалі. В гостях у басмача. „Шайтан грає“. Знову на льодовик. Погана ніч. Коні далі не йдуть. Пускаємо в хід сани.

19 серпня. Долина Ак-Куль. Сьогодні вирушили в гори. Телефон цього року вже на заставі. Через півгодини після

того, як тов. Запевалов — начальник застави, повісив трубку, нам уже було призначено загін червоноармійців.

На цей раз ми обрали шлях долиною Баянкол, що спускається до Текесу. 1902 року Мерцбахер, Пфани та Кейдель з носіями, половина яких, злякавшись труднощів, порозбігалася, пробували були пробитися до верхів'я

Долина Баянкол. В глибині Хан-Тенгри й „Мармурова стіна“.

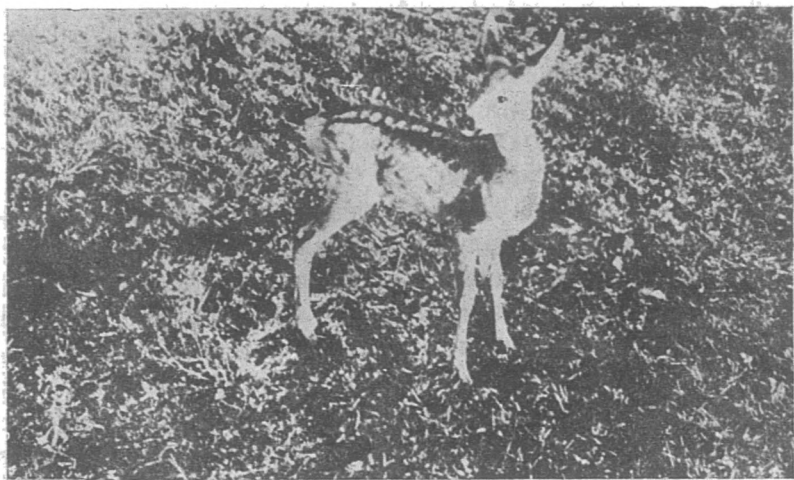
Баянколу, щоб дістатися Хан-Тенгри. Висока мармурова стіна на 2000 метрів перегородила їм шлях. Майже через рік, уже з іншого місця, Мерцбахер визначив: ця стіна, яка виднілась, як і Хан-Тенгри, з усіх пунктів, що виступають, відіграє величезну роль в будові центрального Тянь-Шаня. Вона править за його головний вузол.

Ми йшли від Наринколу спершу на південний захід, широкою долиною, зарослою чагарниками, а за горбовиною Тас-Тюбе, повернувши на південь, ввійшли в Баянкольську ущелину. Сонце сідало, і перехід бродом довелося відкласти на ранок наступного дня. Ми влаштували табір при впадінні в Баянкол річки Ук-Куль, в затишній лісистій ущелині, замкнутій в півдня скелястою пірамідальною вершиною.

Трушенко набачив двох молоденьких сарн (іликів), що

бавились недалечко узлісся; вистрелив і одна сарночка покотилась униз. Друга кинулась наздоганяти, намагаючись допомогти своїй подружці рогами. Трушенко вистрелив ще і зараз же впала друга сарна.

19 серпня. Табір на перевалі Ашутер. Сьогодні перейшли бродом Баянкол і зійшли до верхів'я Ашутера. Цілий

Не маючи підозри про небезпеку, вона дивилася в наш бік (косуля).

день погода стояла ясна й добре видно було масивну „Мармурову стіну“ та гострий шпиль Хан-Тенгри. Надвечір погода зіпсувалась.

20 серпня. Табір на Сариджасі. Вночі повалив великий сніг, не перестав він і вранці. Ми всеж вирішили перевалювати. Підняття круте і кам'янисте. Пронизливий вітер дме безупину і б'є сніговою крупкою. На перевалі густий туман. Крізь хмарні прориви часом визирає засніжений Сариджас. Кам'янистий спуск теж запушений снігом; снігова завіса не дає змоги орієнтуватися. Коні раять ноги об гостре каміння і по снігу тягнуть криваві сліди. Коло самого перевалу знаходимо в снігу величезну ясножовту квітку, майже з дитячу голову⁸⁸).

Я сподівався, що за день підійдемо до Тюзу, але про це зараз і думати нічого, щасливо спуститися б у Сариджас. Внизу в долині завірюха. Коні не йдуть. Хоч-не-хоч,

треба зупинятись і розбивати табір. Дрова відвогли, вітер задуває вогонь і не дає змоги ставити палатки. Тільки надвечір ми зігрілися чаєм і залізли в спальні мішки. Всю ніч скигнуть вітер і невпинно мете сніг.

21 серпня. Табір на Тюзі. Ранком погода не кращає; холодний пронизливий вітер дме із заходу. Так-сяк обсушили на вітрі обмерзлі палатки та речі. Нашвидку нав'ючилися і рушили правим берегом до броду. Води небагато й переправа пройшла гаразд. На правому березі наші джигіти помітили табун коней. Караван продовжує свій шлях по сиртах до Тюзу, а я з червоноармійцями повертаємось назад і знову переходимо через Сариджас на правий берег шукати аул. Ми сходимо на горби, пильно оглядаємо місцевість у бінокль. Долина безлюдна, а втім ситі коні пасуться на ковильних луках Сариджасу. На наші гукання та постріли—жодної відповіді. Нарешті, один червоноармієць помічає на протилежному гребені постать, що ніби ховається. Ми пришпорюєм і галопом скачемо по долині, виводимо коней зигзагами на положистий гребінь і опиняємось перед двома невеликими юртами. Не дурно, мабуть, власники юрт поставили їх в такому невідгідному, далекому од води, зате добре прихованому місці. Нас і зустрічають не дуже радо, хоч частують жереб'ячим м'ясом та чудовим п'яним кумисом. Через рік я дізнався, що ми були в гостях у відомого згодом басмача Айбаші. Очевидно, і на цей раз він готувався гнати до Китаю свої табуни.

Табір на Тюзі уже був готовий і ми застали його на тому самому місці, де торік нас обстріляли вночі. Коло вогнища був увесь склад експедиції, крім чергових та молодого джигіта Топчібая. Його послали по нас на Сариджас і тепер сигналізують, обертаючи запалену головешку, щоб він повернувся. Топчібая довго нема і ми турбуємось: вже так пізно і страшенно холодно, а він пішов в самому чапані! Повернувся він тільки на світанку. Коло вогнища—вибухи сміху. Це Топчібай розказує, що він хоч і чув, як його кликали, і мало не замерз був, проте не наважувався йти, бо бачив вогняні кола й боявся, що це „шайтан грає і його піддурює“.

23 серпня. Головна база на Инилцеї. Годині о дванадцятій наближаємось до перевалу Тюз. Сніг з нього

сповз і голий лід показує вбивчу крутість. Не вирубавши на льду дороги для коней, на перевал нам нізачо не зійти! Знизу подають льодоруби. Розподіляємо між собою ділянки зледенілого схилу, і за шість годин роботи стежка зигзагами виходить льодом до самого перевалу. На крутих поворотах доводиться охороняти коней канатами, підтягаючи їх спереду й підтримуючи петлею під крупом. До десятої години перевал було взято.

Ми заночували на м'якому лужку Май-Булака, а вранці бродом перейшли Інилчек. Що ближче до нас правий берег коло шпиля Нансена, то ясніше стає, що на місці нашої старої бази сталась якась катастрофа. Водопад зник, його русло зруйновано. Густі зарослі ялини, що були торік, зрізані як бритвою. Деревя по краях рівчака або низько нахилились, або лежать догори величезними кореняками. Ще вогка спливина грязі із зануреними в неї ялиновими стовбурами витяглась язиком у долину, відтіснивши найближче русло Інилчека. Щоб не загрузнути в мул, доводиться об'їжджати місце грязевого потоку. Судячи з лежалої трави, „силь“*) стався не пізніш як 4—5 днів тому. Через день ми з'ясували причину катастрофи.

Один з льодовиків звалив у долину маси звислого льоду. Вони тепер лежали розпорошеною купою вгорі ущелини. Потік посиленням таненням льоду розмив пухкі маси, зруйнував і своє старе русло і сусідню лісову поляну.

30 серпня. Табір коло всячого льодовика. Сьогодні четвертий день на льоду. Виявилось, що носії, крім Трушенка, Абду-Макана та Куцевала, мало придатні для льодовика і кожна тріщина викликає у них панічний жах. З двома довелось розлучитись коло озера, але є ще кандидати на звільнення. Від „Зеленої поляни“ першою виходить група Франца, взявши з собою червоні клапті для маркування. Рандклюфт, яким ми йшли торік, дуже змінився за рік; льодовик на нього насунувся, на дні безліч каміння. Маркування мало допомагало, бо товариші лишали занадто великі відстані між марками. До великого озера дійшли увечері. Хотіли були відвести коней назад, до невеличкого

*) Так називають це грізне явище в Середній Азії. В Альпах його звуть „мур“.

лужка серед скель. Але пішов такий густий сніг і туман спустився на льодовик; весті коней серед тріщин, притрушених густим снігом і схованих туманом, було неможливо. Їх розв'ючили і прив'язали до каменів. Всю ніч голодні й нічим не вкриті від холоду та снігу, билась вони, силкуючись одірватися. Вили вовки, принаджені кінським духом; наші собаки їм акомпаніювали. Заснути не було ніякої змоги. Удосвіта Трушенко повів коней через льодовик до великої зеленої поляни, яка виднілася на схилі лівого берега. Через годину, похнюплені і знесилені, вони повертались голодними назад.

Доступ до лівого схилу був завалений камінням. Доводиться посилати коней назад. Один з них упав, викрутив шию й забився в конвульсіях. Його з трудом підвели і він пішов слідом за рештою, хитаючись і насилу переставляючи ноги. Справи з пересиланням вантажів, виходить, погані.

Топчібая та Салтанаева я так само відіслав на базу. З ними проситься піти й Абдумакан — кремезний носій з Наринколу. „Зовсім моя пропав, товарш начальник“. Я його не відпускаю. Сумно подивившись услід тим, що пішли, він через годину вже й забув, що „зовсім пропав“.

Через нестачу носіїв, доводиться перекидати вантаж подвійними переходами, тобто переносити половину вантажу до дальшої зупинки, а потім знову повертатися по решту. Доки перша партія йде перекидати табір, я і Шиманський прямуємо до озера. Рівень його вищий, ніж торік, пливучих крижин далеко більше й тримаються вони тісніше. Озеро покищо не має назви і на честь першого дослідника Інилчека — я називаю його іменем доктора Готфріда Мерцбахера.

Скінчивши фотографування та спостереження, ми повертаємось до наших палаток, що сиротливо стоять у самому центрі льодової пустині.

Вночі Абдумакан будить мене:

— Начальник, стріляй, пожалиста, вгору, Пранц (Франц) кричить, дорога не знаїть.

Я стріляю, потім запалюємо змочене гасом клоччя. Лунають у відповідь вигуки і до нас в палатки влізають потомлені товариші.

Ранком ми знову йдемо мореною і пізно ввечері зупиняємося проти висячого льодовика. Цілу ніч не давали спати лавини та каменепади.

1 вересня. Табір на морені біля Хан-Тенґрі. Від табору коло висячого льодовика ми пустили в хід розбірні сани, сконструйовані Францем у Харкові. Полозки були із лиж Талемерка, до яких пригвинчувались легенькі кронштейни з рамою, перев'язаною міцною поворозкою і обшитою

Бічний льодовик, названий нами „Зірочка“.

брезентом — з кожухом, що дає змогу закрити й затягти вантаж. Треба признатись, що спроба з саньми на льодовику була не зовсім удала. Вони були занадто ажурні, швидко ламались і ми їх так і дотягли поламаними до Хан-Тенґрі.

Тільки но склали сани й поставили на лід, зараз же носії та члени експедиції, випереджаючи один одного, побігли до саней, щоб скинути на них свої рюкзаки. Біля першої ж тріщини Павлик Бегров загаявся і полозки поламались.

Коло устя льодовика „Комсомолец“ ми напнули палатку для групи Бегрова, Головка та Тюріна. Вони мусіли пройти до верхів'я цього льодовика, виміряти, зробити

окомірні знятки, сфотографувати, зібрати геологічні зразки і детально описати льодовик. Хлопці палають бажанням побачити Хан-Тенґрі і просяться з нами, щоб потім повернутися до своєї бази. Вийшли ми тією самою мореною і перейшли поле льодовика по діагоналі, тримаючи напрям на чорний шпиль, що заслонив Хан-Тенґрі. Через дев'ять годин безперервної ходи з підійманнями й спусками по льодових „хвилях“, тріщинах і снігових мостах ми підійшли зовсім близько до правого берега. Чорні породи, виявилось, були сланцями, що межували з щільними вапняками. Другого дня ми пішли, тримаючися середини фірнового поля. Сонце сліпуче сяяло, відзеркалене кожним сніговим кристалом. Дорога була рівна й легка; проте висота в 4500 метрів давалася взнаки й вимагала часто спочивати. Тріщини, вкриті снігом, закликали до пильності.

Хан-Тенґрі був милостивий до нас і часто скидав з себе своє хмарне вбрання.

ЧАСТИНА ДРУГА

1. Коло Хан-Тенґрі. Вивчення маршрутів. Південні схили Інилчека. Царство снігу й льоду. Утворення льодовикових долин. Хан-Тенґрі з півдня неприступний. Південний контрфорс. ~~Хан-Тенґрі з заходу.~~ Хан-Тенґрі з заходу. Де не ступала людська нога. Суцільний лід. Атака лавин. Тривожні дні. Хан-Тенґрі з китайської сторони. Льодовик, якого ще не доводилось бачити. Перевал в Китай. На 630 метрів вище від Монблану. Фірновий басейн. Гірська хороба.

О шостій годині, коли сонце було вже на схилку, ми досягли південного контрфорсу Хан-Тенґрі, і на високій морені його схилу напнули палатку. Ранком Головка, Тюрін та Бегров з носіями повернулися на льодовик „Комсомолец“.

Тільки найкрутіші схили показували тут оголену породу; все інше, що бачило око, від найвищих гребенів, з яких звисали снігові карнизи, і до підшов, що потопли в льодовику, було вбране в лід та фірни. Льодовик чимало розширявся і на південь від Хан-Тенґрі на багато кілометрів угору відходили пориті горбами та тріщинами величезні льодовики. Один із них, якраз проти Хан-Тенґрі, здавалось, можна було простежити аж до його верхів'я, що виходить невисоким порогом на південний схід. Мерцбахер вважав цей льодовий коридор проходом у суміжний на південь льодовик Койкап. Досліди нашої експедиції (група Демченко) проведені 1932—1933 років, довели, що Мерцбахер помилявся. Справді Кайкапський льодовик починався нижче, на захід; цей самий льодовик, що його і

Мерцбахер і ми попервах вважали за льодовик-протоку, був джерелом живлення всього Інилчецького льодовика. Його фірмовий басейн мав близько 36 квадратних кілометрів, а вся долина до Хан-Тенґрі простягалася на 30 кілометрів.

Паралельні льодовики, що виходили з півдня на Інилчек, являли собою наочну картину утворення льодовикових долин. Колись це були молоді долини, виточені текучою водою. З дальшим зледенінням вони перетворились на

Одне з крижаних русел можна було простежити аж до його верхів'я.

такі самі мульдіві⁸⁴⁾ льодовики, що круто спускаються із своїх жолобів, як це характерно тепер для південного схилу Хан-Тенґрінського хребта, а пізніше, енергійно зорюючи дно, звалюючи зруйнований матеріал, вони глибшали, обертаючися спершу на „льодовики ущелин“ з стрімкими стінами, а далі в широченні долинні льодовики. Розташовані над їхніми верхів'ями другі мульдіві льодовички робили ту саму роботу, поглиблюючи й подовжуючи вгору долину льодовика.

Як бачимо, хребет, що був лівим берегом Інилчека, поволі перетворювався із подовжного хребта на ряд поперечних коридорів.

На півночі перед нашими очима — Хан-Тенґрі. Не зважаючи на його близькість, що перекручує справжні його розміри і справжню архітектуру, він і звідси вражає могутністю, посиленою трохи відособленим положенням серед решти велетнів. Слід думати, що він не менш як на 600 метрів перевищує найбільш високий, сусідній на захід чорний шпиль, ~~який є найвищим~~ ~~секретари~~. Вся гора від вершини й до льодового

Каровий льодовик урвисто спускається з свого жолоба (лівий берег Інілчека).

п'єдесталу складається з мраморизованих вапняків ясножовтого кольору. Нижній пояс і особливо контрофорс забарвлені в темніший колір; подекуди виднілися темнозелені сланці, що виступали з них.

Тепер ми мали цілковиту змогу якнайкраще оглянути скелі, що стояли проти нас. Але даремно наші очі допитливо розглядали кожен нерівність мармурових ребер та виступи льодовиків. Південний бік Хан-Тенґрі не давав ніяких надій зійти на нього. Він страшенно круто падав униз, і тільки мармурові плити, виступаючи, тримали невеличкі снігові поля, а в улоговинах, вироблених лавинами, звисали дикі льодовики.

З південно-східного гребеня відходить на південь гострий контрфорс. Його високий західний схил править за стіну цирку, з якого зриваються лавини, що живлять невеликий спадистий льодовик. Цим контрфорсом, хоч і можна схопити, але далі через гостроту гребеня та небезпечних карнизів він стає непрохідним. Другий, не такий помітний контрфорс, ліворуч від південно-західного гребеня спускається до Інилчека урвищем, де через крутість зовсім не тримається сніг; до того ж він має з десятків лавинних жолобів.

З південного сходу добре було видно широке снігове плече Хан-Тенгрі.

Як бачимо, Хан-Тенгрі з півдня неприступний.

Але з південного заходу розгортається зовсім інша картина. Прямовисний темний контрфорс, що відходить ліворуч од південно-західного гребеня, переходить нагорі в плоске плече, навіть западину, прикриту снігом. З північно-західного його краю стікає на Інилчек льодовий потік. Падіння його не крутіше $20-25^\circ$, і хоч льодовик зораний подовжними, поперечними й радіальними розколинами, схопити ним не дуже важко. Щоправда, обидва схили ущелини, в якій лежить льодовик, багаті на лавинні жолоби і шляхи падаючих лавин перехрещуються, створюючи для альпініста загрозу потрапити в поле їх дії. Від снігового плеча, вище

від якого йде перевал на північну вітку Інилчека, підіймається до верхівки мармуровий схил. Його падіння не менше 40—45°, а в деяких місцях і крутіше, а протяг,

Ми зайшли зі сходу, звідки Хан-Тенґрі не бачило ще жодне людське око.

слід думати, не менше 1300—1500 метрів. Південно-західне ребро дуже вигнуте і поверхня його така рівна, наче висічена гострим інструментом. Посеред схилу і далі на пів-

нічний захід видно засніжені гребені, що йдуть до вершини; вони дають змогу сподіватися на маршрут. Щоб спостерігати західний схил, довелося відійти далеко на південний захід від Хан-Тенґрі, бо поблизу він закритий.

Тепер перед нами лишився недослідженим тільки один східний схил, що спускається вже по той бік китайського кордону.

Що він являє собою? Може, тільки з півночі та з півдня Хан-Тенґрі такий неприступний, а з східного схилу сповзають положисті льодовики і скелясті відроги спускаються східцями до фірну?

3 вересня ми вийшли туди зранку. Дикий льодопад прикритий снігом, і нам довелося зв'язатися канатом. Тільки подолали ми найважчу частину, коли сипнув такий густий сніг, що ми перестали розрізняти один одного. Довелось повернутися. Вночі безперервно йшов сніг і гули лавини.

Ранком наша палатка потонула в снігу. Не зважаючи на глибину снігу, в який загрузаєш вище колін, ми ще раз пробуємо вийти на схід за Хан-Тенґрі; та, не встигли спуститися з морени на лід, як густою стіною насунув туман і знову загнало нас у палатку. З першої години дня починається шалена атака лавин. З гребеня протилежного контрфорсу, віддаленого од табору не більш як на 100 метрів, з дедалі дужчим ревом мчать одна за одною лавини. Після кожного падіння їх повітряний потік долітає до нас, струшуючи палатку й наповнюючи її сніговим пилом.

Другий день і ніч ми відлежуємось у палатці, заваленій снігом; сніг не припивається і йде такою суцільною масою, що за кілька метрів уже нічого не видно. Всі ночі ми спимо тривожно. Легаєш з думками про завтрашню погоду, прокидаєшся й поспішаєш виглянути — чи вияснилось на небі. 5 вересня сніг перестав іти. Вирушати зразу було безглуздо: треба дати снігові підтанути й осісти. Та невеликі запаси продуктів і непевність у погоді наступного дня змусили нас поспішити. Перебравшись через льодопад, ми пройшли на північний схід за Хан-Тенґрі звуженим коридором між його контрфорсом та випнутим шпилем лівого схилу.

Долину, куди ми йшли, ще ніхто не відвідував. Перед нами прослалося широченне фірнове поле. В середині

протилежного гребеня виднілось пониження у вигляді перевалу, що було за греблю між східною кінцевістю Хан-тенгрінського хребта і північним відрогом могутньої Кокшаальської дуги, яка відходила на південь. Отже, якщо Мерцбахер має рацію в своєму твердженні, що шпиль „Мармурова стіна“ править за вузол дуг центрального Тянь-Шаня, — крайній від Хан-тенгрінського хребта шпиль має бути частиною шпилья „Мармурова стіна“. Він майже весь був у снігу, але невеликі оголені місця показували його мармурову структуру. Пройшовши вгору щось із 4 кілометри, ми спинилися, щоб вивчити Хан-Тенгі із східної сторони.

Страшним урвищем, майже під кутом 80° , падали на схід його мармурові засніжені схили. По гребеню нависали снігові карнизи, а під ними йшли круті дороги лавин.

Східний схил Хан-Тенгі був зовсім неприступний.

Нам схотілося було зійти на перевал, що виднівся попереду й вів у невідому долину, в напрямі до Музарту. Його висота була не менша 5800—6000 метрів. Але стояла спека; пухкий фірн не тримав, ми весь час вгрузали в сніг по пояс і це вимотувало сили. Для сходу на перевал треба не менше двох діб, хоч на перший погляд він здавався близьким. Під перевалом лежали купи лавинного снігу, а лівіше крутий сніговий схил був розірваний підгірною тріщиною³⁵). Ми пройшли вгору ще півтора кілометри. Aneroid показував 5440 метрів. Отже, ми були на 630 метрів вище від Монблана і на 400 метрів вище від Казбека.

Фірнове поле, де ми були, мало не менш як 25 квадратних кілометрів. Саме тут, скиданий з гребенів лавинами, нагромаджувався сніг, живлячи гігантський льодовик*). Зігрітий сонцем сніг поволі танув і розтоплювався, перетворюючись у крихкі зернята фірнового піску. Тала вода проходила в товщу фірну і, замерзаючи там, цементувала зернята в фірновий лід, що містить у собі безліч повітряних бульбашок. Під тиском верхніх шарів снігу, він спресовувався, втрачаючи повітря й перетворюючись на щільний лід кольору аквамарину.

*) 1932 року Койкапська група нашої експедиції виявила на південь від Хан-Тенгі ширшу область живлення Інілчецького льодовика.

Закінчивши спостереження, ми повернулися до табору. Надвечір, коли до Хан-Тенгри лишилось не більше кілометра, із заходу налетів вітер такої сили, що кожен крок треба було брати з бою. Пізно ввечері ми добрели, нарешті, до палаток..

Не зважаючи на висоту нашого табору та непогоду, нас одвідують гості. Якийсь малесенький звірок прибігав

Страшним урвищем п

до самої палатки, лишивши на снігу тоненький ланцюжок своїх слідів, та ще невідома пташка сіла на жердину палатки, процвірінькала пісеньку й полетіла. Її міг занести в цю мертву льодову ущелину лише вітер. Досі живих птахів тут не удавалось бачити, але трупи, що валялись на снігу, ми бачили не раз. Але звідки тут цей звірок?

Увечері Трушенко почув крик і незабаром з'явився Абдуманап.

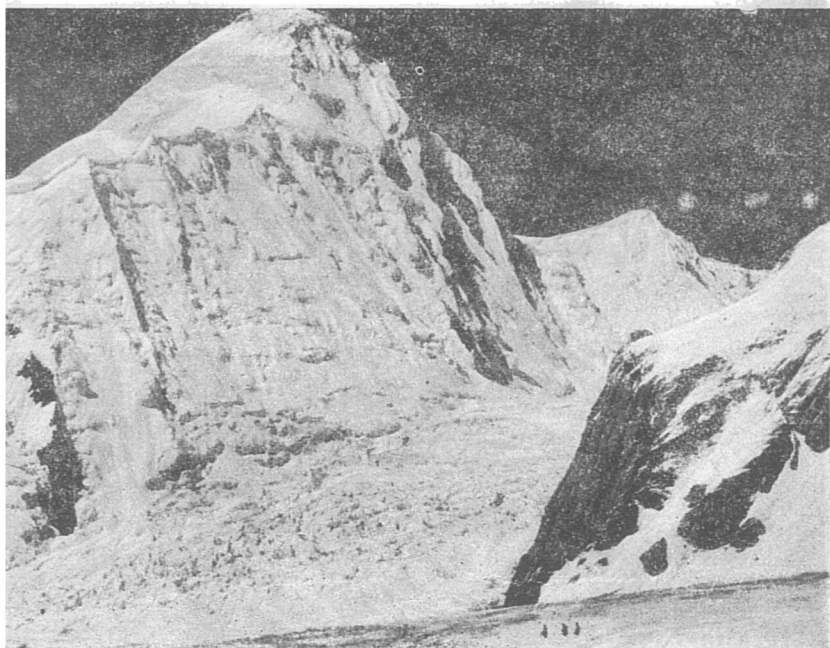
— Куцівал хворий зостався, помогайт треба.

Трушенко взяв ліхтар і пішов шукати. Він шукав не

менше чотирьох годин і повернувся втомленим, охриплим.

— Горло надірвав, не відкликається. Мабуть, на морену або до Чорного каменя пішов.

Можливо, Куцевал і відповідав, та, будши слабим, він не міг голосно кричати; в розрядженому ж повітрі, в якому ми були, звуки помітно слабшають. Як тільки починає розвіюватися темрява, Франц, Абдуманап та Трушенко ви-

засніжені схили.

рушають шукати. До одинадцятої години Куцевала привели. Підтримуваний з усіх боків, він ледве переставляв ноги й мав зовсім жалюгідний вигляд. З ним трапилася гірська хвороба³⁶). Коли його відшукав Франц, він лежав на снігу з голим черевом і грудьми, відмовлявся від допомоги і просив дати йому померти.

Поруч звичайних симптомів гірської хвороби, що виявляється в запаморочі, мігрені, нападах нуду тощо, буває часто ще один, тяжкий наслідками, симптом — щось подібне до паралічу волі. Той, хто заслабне на гірську хворобу

цієї форми, не може примусити себе зробити кілька кроків убік, коли це потрібно для власного порятунку. Тоді треба насильно вести хорого. От саме в такому стані був і Куцевал. Його даремно звели у верхній табір. Хорих на гірську хоробу треба неодмінно спускати вниз. Так ми зробили і з Куцевалом; у нижньому таборі до нього швидко повернувся його богатирський апетит.

Проте, Куцевал став остаточно непридатний для маршрутів на висотах. Трушенко, який досі тримався молодцем,

Перед нами прослалося широченне фірнове поле.

теж почав скаржитися на задих та на серце і видно було що йому погано. Єдиний, хто тримався добре, — Абдуманап сидів з розбитим взуттям; продукти кінчались. Довелося відмовитися на цей раз від нашого плану пройти на південь в сусідню, ще ніким не, одвідану льодовикову долину.

Ми все ж таки не могли скаржитися на результати цього року. Нам вдалося пройти вглиб високогірської країни далі, ніж це зробив Мерцбахер, і отже вивчили всі підступи до Хан-Тенгри, в тому числі зі сходу, звідки його не бачило ще жодне людське око.

Нам пощастило, нарешті, натрапити на єдиний відносно можливий маршрут до вершини. Альпіністичне рекогноскування було закінчене. Наступного року ми могли поставити два завдання: зійти на вершину і ще поглибленіше вивчити велику льодовикову долину центрального Тянь-Шаня.

16 вересня. Долина Сариджас. Небо без єдиної хмарки; припікає сонце; під ногами в коней м'яка трава. Який контраст з суворою природою у верхів'ях Інилчека! Як спочиваєш у сідлі після піших маршрутів по глибокому борошнистому снігу!

В цей час нікого немає на сиртах і звірі почувають себе привільно. Із схилів низько спускаються архари з могутніми рогами-спіралями. Помітивши нас, вони мчать угору на гребінь, але переконавшись, що їх не переслідують, зупиняться й дивляться нам услід. Трохи нижче бачимо якусь безформну ворущливу масу. Під'їздимо ближче: гріфи зграєю обсіли падло і справляють бенкет; вони вже не в силі підлетіти і тільки незграбно шкутильгають убік.

Ми спускаємось униз, аж до самого Оттука, що впадає праворуч. Тут Сариджас, повертаючи на південь, змінює широтний напрям на меридіальний. Скелі обох берегів тиснуть його, не залишаючи навіть місця для вузької стежки. Повертаємо в щілину Оттука, і найкоротшим шляхом, через перевал Карагір та долину Тургень-Аксу, прямуємо на Каракол і звідти ж першим пароплавом додому.

2. 1931 рік. Аналіз маршрутів. Організація підіймання на гору. Завдання експедиції. На північному березі Іссик-Куля. Сліди землетрусу. Табір у Караколі. Експедиція ТПТЕ. Тургень-Аксу. Перевали Карагір і Чо-нашу. Падіння коня з в'юками. Тянь-Шань з перевалу Беркут. Зустріч з басмачами. Подорож у Майдадир.

Два роки розвідок дали нам не тільки вичерпні відомості про підступи до Хан-Тенгри, а й дозволили уважно вивчити його схили. До південного та східного ми підходили зовсім близько. Обидва вони були неприступні.

Північну стіну піраміди ми розглядали в сильний бінокль, віддалік, з великої висоти, що давало змогу ясно бачити прямовисність схилу. Нам був відомий і погляд Мерцбахера,

який вважав, що з півночі на Хан-Тенгрі зійти немає ніяких можливостей. Крім того, шлях до північного схилу замкнутий озером, що утруднює перекидання вантажів і забирає багато сил в учасників.

Отже, тільки південно-західний схил давав якусь надію на маршрут до вершини.

Висота шпиля, крутість схилів, його мармурова структура, що утруднює підймання своїми плитами, які виступають одна над одною, різкі зміни погоди, люті вітри,— робили підймання завданням надзвичайно серйозним, і ми це прекрасно усвідомлювали.

Відвідування Інілчека протягом двох років довело, що для підймання треба утворити такі умови:

1. Максимальне збереження сил альпіністів, перекидаючи вантажі кінським транспортом якомога ближче до Хан-Тенгрі і далі з допомогою міцних і дисциплінованих носіїв.

2. Попередня розвідка шляху для коней на льодовику та маркування його добре помітними знаками.

3. Організація баз, забезпечених паливом, продуктами й кормом для коней.

4. Влаштування добре постаченої бази коло південно-західного схилу Хан-Тенгрі.

5. Установа не менше двох високогоряних таборів на схилі Хан-Тенгрі, що забезпечували б притулок під час підймання і давали змогу повторювати штурми.

Цілком зрозуміло, що до найменших деталей треба продумати план пересування, шляховий режим, раціон харчування, заздалегідь підготувати графік перекидання вантажів. Спорядження, палатки, одяг мають бути якнайкращої якості, продукти висококалорійні, портативні й смаковими властивостями придатні для висот. Перед усім же слід добрати склад групи.

Протягом усієї зими наш колектив обговорював плани походу. Підготовку таборів і всю організацію пересування до Хан-Тенгрі ми планували з таким розрахунком, щоб полегшити умови роботи наукових працівників.

У липні сформовано Комітет сприяння експедиції при ВУЦВК'у під головуванням М. С. Василенка. В організації експедиції взяли участь: Наркомос УСРР, Всеукраїнська

наукова асоціація сходознавства. Вища рада фізкультури при ВУЦВК та Динамо.

До завдань експедиції включено геологічні роботи в долині Інилчек, напівінструментальні зйомання в області білої плями на південь та південний схід від Хан-Тенгри, геоморфологічні та гляціологічні спостереження по маршруту експедиції і лікарський контроль над альпіністами. Партійний і комсомольський склад експедиції доходив 60%.

Наприкінці липня Сауберер привіз із Відня закуплене нами закордонне спорядження. На цей же час стало надходити й замовлене похідне майно.

11 липня експедиція виїхала з Харкова.

За вікнами вагона знову мерехтять знайомі картини рівнин, з хлібами й зораною землею; але вже не шахмати з маленькими квадратиками одноосібних ланів, а широкі, без межей поля колгоспів з густою зеленою ворсою і тракторами на незасіяних ділянках. Майже на кожній станції виглядають з риштовання корпуси пакгаузів, нові депо, елеватори. Фрунзе теж обновився будівлями; частина їх ще не докінчена, а частина вже з вівісками республіканських та загальносоюзних організацій: „Колгоспцентр“, „Ліктехсировина“, „Чубуд“, „Коневодтрест“, „Союзтранс“ тощо.

У Фрунзе затримались на 3 дні. Забравши всюди папірці, знамениті папірці про сприяння, ми виїхали з Фрунзе. Рибачого не впізнати: вирости пристань, контора й вокзал Радторгфлоту, будинок Киргизтрансу, лісопильний завод та робітничі гуртожитки. Обидва пароплави перевозять хліб і тому ми вважали за краще найняти вантажну автомашину до Караколу північним берегом озера.

Дорога то стелеться близько до сіроголубої поверхні спокійного тепер озера, за яким ще сплять далекі гори Терскею, то відходить од берега ближче до стін Кунгей-Алатау, то минає порослі чієм та полинем пустинні місця, то перетинає заповищені вулиці киргизських і російських виселків. Соціалістичний наступ на північному березі Іссік-Куля має вже міцні опорні пункти: в Чолпанаті збудовано конярський радгосп, що займає під різні культури 24 000 га в Тамчі, ближче до гір, розмістився центр вівчарських радгоспів; вся людність північного берега колективізована; в

приміщенні колишнього монастиря організовано киргизський зоотехнікум.

Автокар, яким ми їдемо, привезено сюди новеньким рік тому, але його вже зробили інвалідом. Бездоріжжя, а ще більше знеосібка, що лютувала тоді, спричинилися до цього. Наскочити на камінь, занурити всі чотири колеса в грузьке місце, а потім годинами стояти й калічити машину, — такі тут неодмінні митарства машини. Застрали отак ми (не пригадую, який раз) в арику, не доїхавши п'ятьох кілометрів до Алексеевки. Шофер сховався у колгосп по допомогу; прийшли люди з балками, ланцюгами, пригнали коней і витягли машину. Ночували в Алексеевці у старого, старого діда. Йому 98 років, проте, його добрі блакитні очі ще ясно дивляться спід сивих брів. Він добре пам'ятає обидва землетруси. Про останній він розповідає нам:

— Годині о четвертій, перед ранком, як загуде, а потім вдарить, немов грім все'дно. Темрява — нічого не видно. Народ прокинувся від сну, в самому спідньому на мороз вибіг; тиньк валиться, шафи падають. Аж воно вдруге вдарило. Земля гуде, дрож по ній — стояти не можна. Не знаєш, куди й бігти: до озера — там берег завалився; в гори — там жах який: каменюки летять, зірниці палають, гримить як артилерія. Розвиднілось, було заспокоїлось, а далі — як узялося трусити, тільки послабше. За дорогою берег верстви на дві вниз сповз. Було страху!

Не від'їхали ми від Алексеевки й чверті кілометра, як праворуч дороги показалися сліди провалів від землетрусу. Рівень долини в цьому місці скинуло вниз не менше, ніж на 20 метрів.

Минаємо будівлі зоотехнікуму, російське село Тюп. На його околиці машина сідає в калюжу і ми змушені, заковтивши штани, знову лізти в рідку грязь. Подолавши передостанню лічбою перепону, машина, затиснувши гальма, спускається крутими зигзагами, поритими в товщі намулів, на висохле дно Іссик-Куля, минає півострів Сухий хребет, де нині найпотужніший у Каракольському районі радгосп, і під'їжджає до міста. Але тут стоп! Машина знову і вже надовго сідає в самісіньку гущу болота. Щоб використати в Караколі робітний час, я вийшов пішки, добре, що до міста немає й трьох кілометрів.

На великому майдані, в кінці вулиці Леніна, поставили ми табір. Повітря чисте, гори поруч. Коло палаток забили кілки для коней: у двох палатках живуть носії. Всі вони колгоспники. Не легко цього року з набором носіїв. У Каракольському районі колективізовано 63%, а в околицях міста всі аули й села — колгоспні і їхні правління, щоб не лишитися під гарячу пору без робочих рук, не віддають людей без бою.

Наш табір привертає увагу не тільки каракольців; до нас приходять і експедиції, що обрали, як і ми, Каракол за свій відправний пункт. Серед них кіногрупа відомого з експедиційних фільмів кінорежисера Шнейдерова та група ТПТЕ*) на чолі з Суходольським, сміливим альпіністом, що перший в 1930 році пройшов у північний рукав Інилчека. Аж до самого Інилчека у нас дорога спільна, але вони виїхали на маршрут раніше від нас. Волею випадку ми їх наздогнали.

1931 рік у горяній Киргизії не був спокійним. Розкуркулені зв'язувалися з басмачами і появлялись в сиртах. Наша експедиція була озброєна рушницями, більшість складу — командири запасу, а, проте, комендатура не наважувалась нас пускати. Зрештою, ми дістали такого папірця:

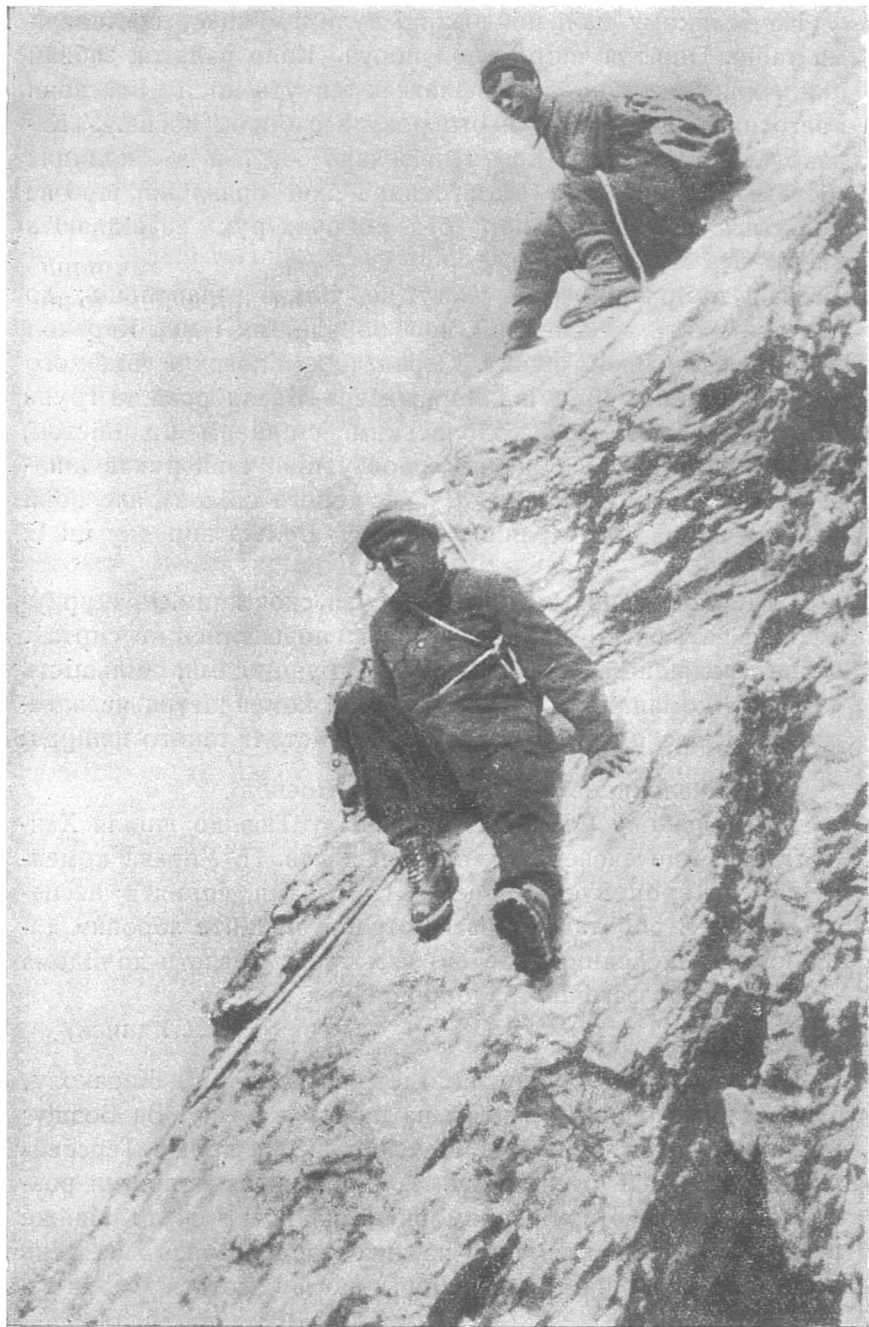
„Начальникові застави №... т. Воеводі.

До району Сариджасу, перевалу Тюз, до шпиля Хан-Тенгри йде експедиція на чолі з тов. П. Управа комендатури пропонує вам всіма способами сприяти експедиції в її роботах. В разі потреби подайте збройну допомогу експедиції, про що вам треба довести до відома дійових боезагонів та добровільних загонів.

(Підписи)“.

Виселок Бозшук, що кілометрів за 30 від Караколу, був останнім осілим пунктом на нашому шляху. За Бозшуком починалась одна з найкрасивіших ущелин в Терскей-Алатау, долина Тургень-Аксу. На перехрестку долин ми розбиваємо табір. Поруч прямовисні сланцеві скелі. Майже всією групою ми прямуємо на них тренюватись і за день встигаємо зійти на три вершини, що видаються з одного

*) Товариство пролетарського туризму й екскурсій.

На скелях.

гребеня. Найвища з них трохи не досягає 4000 метрів, але вони круті й вимагають великої обережності, бо сланці дуже зруйновані. В одному комині, коло самої вершини, великий камінь зрушився і став ізлизати жолобом, під яким в цей час стояли Тюрін, Тарасенко та Головка. Ще мить, і він набрав би швидкості, (при якій його не можна було б спинити. На щастя, удалося помітити рух каменя вчасно і притиснути його до схилу, поки товариші перейшли на інше місце. Звільнений камінь стрибками понісся по схилу углиб долини й розбився на дрібні шматочки.

До восьмої години ранку наступного дня ми ввійшли в долину Кокіан-Су. Ялина зникла, зникла й повзуча арча.

Не зважаючи на пильний догляд за в'юками, один кінь з геодезичними приладами полетів і, перекидаючися через голову, летів не менше ста метрів. Кошки відірвались і так само помчали. Якби таке лихо сталося на скелястому перевалі, — прощай і кінь і в'юки! Але на пухкому сланцевому завалі Карагиру і кінь лишився живий і в'юки цілі.

Спуск з перевалу веде до верхів'я безлісної долини Оттук, звідки на Сариджас можна потрапити через низовину долини або перевалом Беркут. Переночувавши в Оттуці проти входу в Беркутську ущелину, ми зійшли на другий день в долину Беркут, що в її верхів'ях починається підняття, і за годину дісталися перевалу.

На південний схід видно білу шапку шпиля Нансена, а скраю на схід — групу Адиртер і за нею могутню піраміду Хан-Тенгри. Відділя вона набагато масивніша, але не така грізна, як з Кетьменських гір.

Спуск з Беркуту веде в долину такої самої назви і зовсім оголеними схилами. Якщо долина Інилчек може правити за посібник для вивчення давнього зледеніння, то долина Беркут — наочний посібник з тієї частини геології, яка вивчає процеси горотворення*). На невеликій ділянці долини можна спостерігати безліч складок у гірських породах, що колись відклалися горизонтально на дні моря. Зім'яті в складки породи промовляють про ті процеси, що перетворили морське дно на горяну країну.

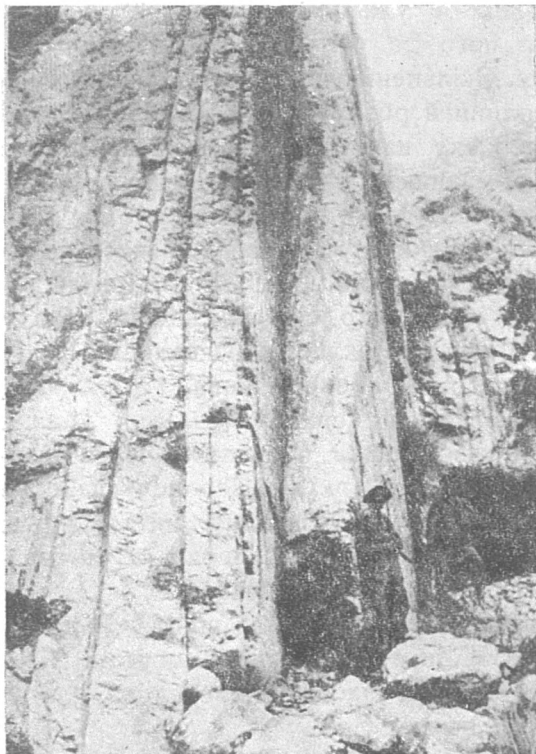
Внизу на спуску з перевалу пасуться коні й стоять палатки. Ми впізнаємо табір групи ТПТЕ.

*) Тектоніка.

Знову Сариджас зустрів нас непривітно: насунули свинцеві хмари, пішов дощ з градом, задув холодний вітер. Попереду показалося три юрти джейляйної ради. Стояли вони зовсім самотно, являючи собою адміністративний центр без населення: кочовики й колгоспники, що раніше стояли на

сиртах з худобою, перекочували ближче до зимовищ.

Ми зупинились у палатках, але майже весь час проводили в юрті амбулаторії, де нас привітно зустрічали смуглява помічниця лікаря та санітарка, що вирвалася недавно від басмачів. На медзагін, де вона працювала, три місяці тому наскочила банда того самого Айбаші, у якого я торік опинився як випадковий гість на Сариджасі. Банда захопила весь персонал загону й

Пласти поставлені сторч.

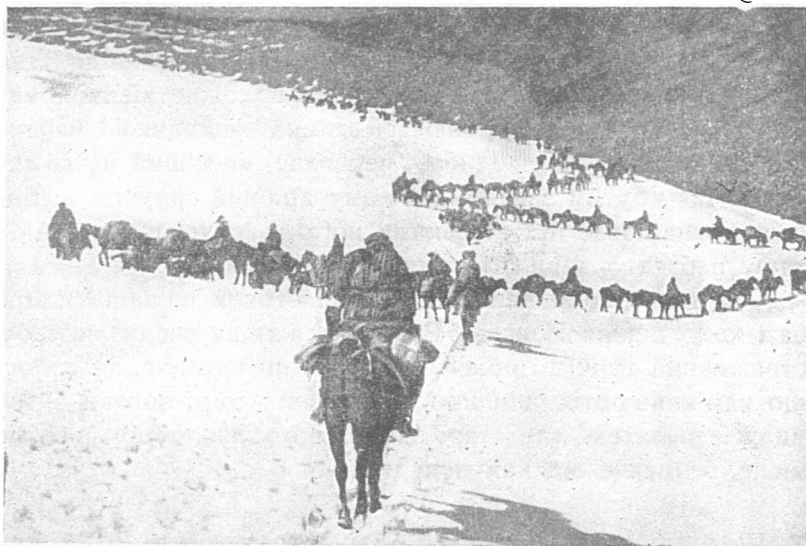
повела з собою в Китай. Дорогою ватажки засперечалися, що робити з полоненими: одні хотіли взяти з собою, другі пропонували забити, треті — зовсім відпустити. Останніх несподівано підтримав сам Айбаші, і їх відпустили.

На моє запитання—що робиться на сиртах, голова джейляйної ради відповів, що банду відкинуто й вона тепер намагається продертися по Сариджасу до перевалу Майбаш, щоб піти в Китай.

В долині було тихо; до нас не долітали ніякі звуки. Я вирішив проїхати вперед роздивитись. Зараз же за найближчим скелястим приступком почувся тихий топіт некованих копит і показалося двоє киргизів. Я спитав, куди вони їдуть і чи не згодяться працювати у нас носіями. Вони перезирнулися.

— Куди підем? Дивись, коні зовсім пропали.

Тільки тепер я подивився на коней і мене обійняв жах.

Зигзагами вирушив наш караван через перевал.

Це були розбиті, пошарпані і в крові, обтягнуті шкірою напівкістяки. Пітники перетворилися в клоччя, попруги звисали під худими животами; на вершниках лежав відбиток довгої дороги та нестатків. Вони попросили попоїсти і я пішов з ними до юрти. Санітарка, побачивши киргизів, зробила мені знак, щоб я вийшов із юрти.

— Басмачі, — сказала вона. — Одного я добре знаю: Базарбаєв, недалеко від Лизогубівки живе.

Ми знову ввійшли в юрту. Киргизи, впізнавши санітарку, спокійно привіталися з нею і так само спокійно розказали, як вони тікали з бандою в Китай і тепер повертаються, щоб повинитися. Певно це були рядові розбитої басмацької ватаги, що прослизнули крізь заставні загони.

Ранком єдиний міліціонер джейляйної ради повів їх у Каракол.

Удень з Беркату приїхала група ТПТЕ. Ми вирішили завтра виїздити разом військовим порядком — з дозорами і ар'єгардом.

Другого дня ми підійшли до перевалу Тюз. Цього року навіть північні схили несли на собі мало снігу. А Тюз був зовсім оголений, і чорний прямовисний лід не дозволяв і думати про перехід з кіньми. Довелося йти через Ачікташ. Перевал цей починається важким кам'янистим підняттям, зате у верхній частині лежить зовсім положистий льодовик. Від Тюзу його відокремлює невелика вершинка і переходити через гребінь з одного перевалу на інший не важко. Спуск іде крутим завалом, в якому дрібний сипучий щєбінь безупинно повзе під кінськими ногами; спускатися з Ачікташу набагато довше й важче, ніж з Тюзу.

О п'ятій годині дня палатки вже стояли на нашій старій базі коло шпилья Нансена. Вночі, коли люди засинали, вибух страшений гуркіт і обвал скинув купи каміння. Здавалося, що кам'яний потік рине просто на наш табір; новаки вискочили з палаток, але старі знали, що для табору вибрано місце, безпечне від каменепадів.

3. Підготовка на головній базі. Маркування. Розміщення баз. На льодовику. „Пошта“. Носії дезертували. Відомості про групу ТПТЕ. Табори на висоті 5600 і 6040 метрів. Готування закінчено. Загибель коня. Маршрути на схід та південь від Хан-Тенгри.

На базі підготовка була в розпалі. 2 серпня перші три групи вирушали на льодовик. Вперед пішли Сауберер з частиною носіїв та з кіньми, нав'юченими маркувальними прапорцями. Цій групі дано завдання знайти шлях для коней до Хан-Тенгри. Спільно з групою Шиманського, яка йде зараз же слідом з носіями та кіньми, навантаженими таборним майном, продуктами й фуражем, вони підготують шлях, прорубають у льоду стежки, усунуть камені, що стоять на перепоні, очистять від снігу тріщини і всюди розставлять марки (прапорці). Бази буде розміщено коло озера Мерцбахера біля льодовика „Комсомолец“, на морені проти льо-

довика „Зірочка“, біля підніжжя Хан-Тенгі і два табори на західному схилі шпиля: один на плечі, а другий якомога вище. Для цих таборів у нас ідуть спеціальні в'юки з високогірськими палатками, костюрами, канатами, термосами, балонами гасу, примусами, запасами сухого спирту в плитках, овочевими й м'ясними супами в таблетках тощо.

Нижній табір (5600 м) на Хан-Тенгі був майже на одному рівні з вершиною Ельбрус (5629 м).

Третя група складається з невеликих загонів: топографічного та гляціологічного, з геодезистом Гаєвським і геоморфологом Демченко. Я і Тюрін повинні чекати на групу Адамовича. Він приїхав надвечір того таки дня й привіз з собою багато народу — джигітів, червоноармійців, кінопрацівників, журналіста й лікаря. Я зрадів гостям, але водночас був стурбований: як прогостувати стільки народу, непередбаченого нашими продуктовими планами? Ніхто з них не був споряджений, не мав ні спальних мішків, ні гірського взуття, ні плащів. Всю ніч я ламав голову, як вийти з та-

кого стану, і вночі збудив нашого коменданта Тюріна. Ми осіддали з ним коней і поїхали на льодовик вирвати щонебудь з льодовикових запасів; іншого виходу не було. Ми поспішали й пробували перейти річку навпростець. Та тількив но дійшли до її середини, як коней зірвало течією й понесло. Вода перекочувалася через їхні голови, все крути-

Доводилося спершу маркувати шлях по льодовику.

лось і пливло перед очима, берег мчав у сторону. Але нас винесло на мілину, коні викараськалися.

Хоч було холодно, довелося роздягтись і викрутити одяг. Табір наш спав, нічого не підозрюючи. Натягнувши вогкий одяг, ми помчали до льодовика. Шиманського ми застали перед виходом із Зеленої поляни, в'юки з продуктами та майном пішли давно. Довелося повертатися ні з чим.

Я відвіз гостей на Ат-Джайляу, де можна було дістати продукти, показав найбільш цікаві місця на Інилчеку і почав готуватися до маршруту. Адамович, що мав негайно виїхати в справах у Харків, вирушив з червоноармійцями та джигітами в Каракол, а я з групою виїшов до Хан-Тенгри. Ввечері ми були на Зеленій поляні, де лежала для нас „пошта“. Перший побачив її носій Беше.

— Диви, „рекомендований“.

Я спершу не зрозумів його, а потім побачив під консервною банкою на камені краєчок паперу.

Першою лежала записка від москвичів.

„Група ЦР ТПТЕ, попоївши кашки й перебуваючи в благодушному настрої, вітає товаришів українців, просить вибачити за часткове знищення їхніх дров і від щирого серця бажає щасливої путі“.

На величезному льодовику було розташовано кілька баз.

Це писав Ілюша Рижов, дотепна життерадісна людина з групи московських альпіністів.

Друга записка була од В. Гаєвського.

„Мих. Тим. Прийшли на Зелену поляну о`дванадцятій годині дня, знайшли для вас пошту, переночували на льодовику. Нам доводиться весь час іти серединою льодовика. Надзвичайно важко. 24 серпня працював коло шпилья „Комсомолец“. Почуваю себе не зовсім добре. Джумаш (носії) захорів“.

В тому самому конверті лежала записка Шиманського.

„М. Т. 21 і 22 готуємося до організації баз на Хан-Тенгрі. 23-го о другій годині ночі я, Франц та Головко з трьома носіями вирушаємо. М. Б. на висотах почуває себе кепсько і ми порекомендували йому зійти вниз. Через п'ять днів сподіваємося виконати поставлені завдання. Беремо продуктів на сім днів. Наш спуск, певно, збігається з вашим приходом. Частина льодорубів загинула, а сухарі потрапили у воду при падінні коня.

Льодорубів і сухарів! Останніх майже немає. Чекаємо вашого приходу. База на старому місці.

Шиманський“.

Я почув за палаткою шум чиеїсь ходи й голоси. Підійшли носії Суходольського й почали розповідати про такі страхіття на льодовику, що наших киргизів охопила паніка. Вони прийшли в палатку і стали уперто вимагати, щоб їх випустили додому. Ясно було, що носії Суходольського дезертували; повертати їх назад не було рації, бо вони були б тільки тягарем. Я не дозволив їм ночувати в нашому таборі, а своїх, як міг; урезонив. На другий день недалеко від озера ми зустріли ще одного товариша з групи Суходольського, мисливця Горцева. Він розказав, що москвичі переправилися пневматичним човном через озеро і тепер прямують до верхів'я льодовика.

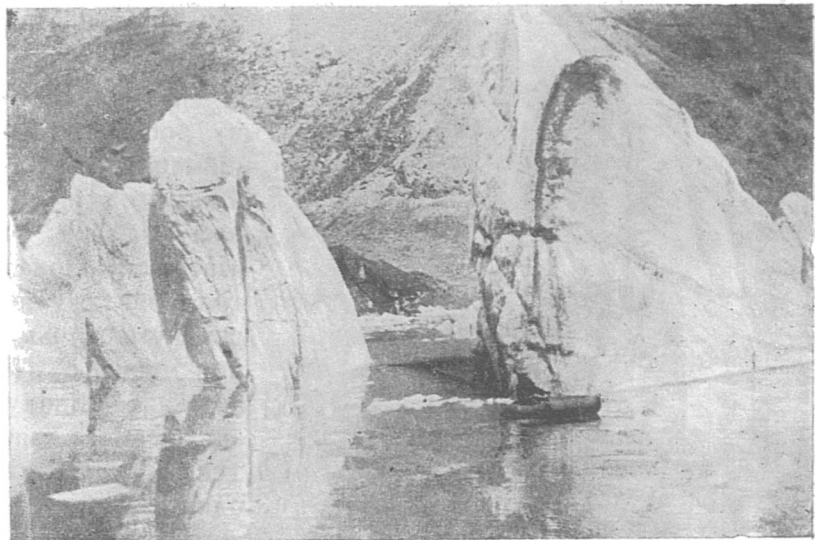
Коло озера Мерцбахера ми знайшли нашу другу базу

Льодовик у цьому році помітно змінився, набагато осів і відповідно опустилися морени. Мале озеро зовсім зникло, на його місці лишилася калюжа; рівень озера Мерцбахера понижчав метрів на п'ятнадцять.

На базі проти льодовика „Зірочка“ ми зустріли Кюна й Тарасенка, що чекали на Демченка та Гаєвського, з якими мали разом повернутися на головну базу. За їхніми словами, з Хан-Тенгрі повернулись носії і сказали, що на плечі один табір уже поставлено. Я написав Гаєвському та Демченкові, щоб вони затримались, бо хотів провести їх до верхів'я льодовика і цього року в південному рукаві провести топографічну з'йомку.

Записку віднесли хлопці до Хантенгрінського табору і відти викликали носіїв. Вночі з носіями прийшов Франц

і розповів, як ставили табори на Хан-Тенґрі. Вийшли вони вночі і на ранок, знесилені, досягли місця, де з великим трудом розшукали порівняно безпечний від лавин куточок. Лишивши там носіїв та Головка, Сауберер і Шиманський піднялися вище, висікли східці, протоптали стежку й вернулись до табору. Тріщини та крижини мали такий жахливий вигляд, що товариші, знаючи, як легко охоплює носіїв панічний настрій, вели їх у цьому місці вночі, в п'ятні.

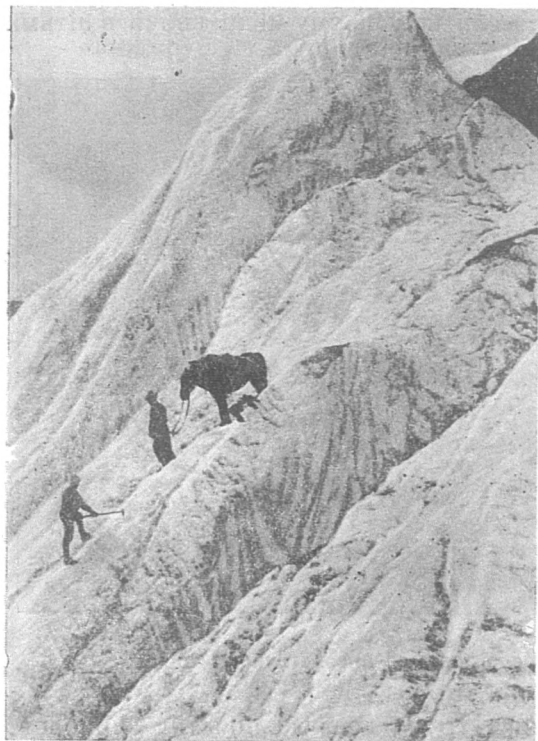

Через озеро переїздили на пневматичному човні.

До шостої години ранку група досягла початку фірнового поля, що спускалося з плеча Хан-Тенґрі. Незабаром виявилось, що сподіватися перекинути вантажі на велику висоту з допомогою носіїв нічого. Їм запропонували залишити на снігу особисті речі й нести вантажі тільки до перших скель. На висоті 6000 метрів з'явилися напади гірської хвороби і майже добу довелося витратити на акліматизацію. Вночі вітер мало не зірвав табір. Частину речей в тім числі посуд, годинник, анероїд з шкалою у 8000 метрів, надісланий нам у подарунок Австрійським туристичним товариством *Naturfreund**), Францову тужурку та ще чимало

*) Друзі природи.

інших речей скинуло вітром. Звідси група зійшла аж на самий верх плеча і потім спустилась у табір. Сходити вище не можна було через втрату посуду — ні в чому топити сніг, а води на такій висоті вже не траплялось. При спуску мало не сталося нещастя: Головка упав і його несло по

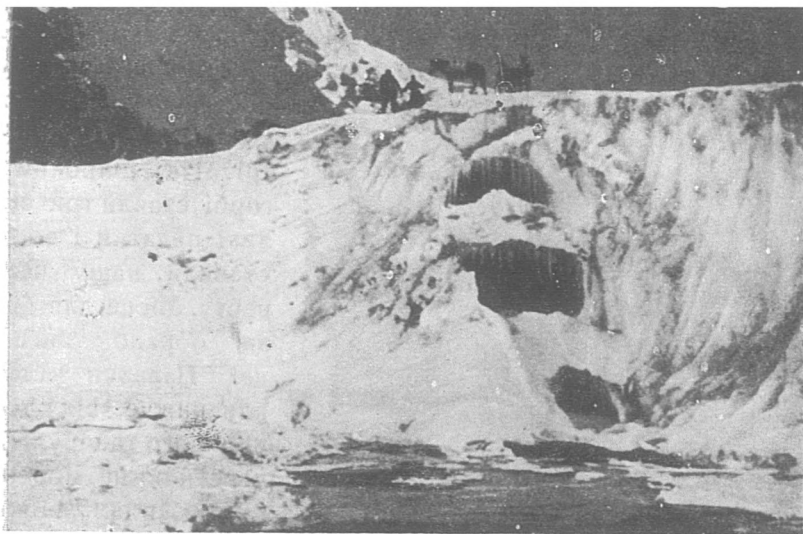
Треба було в кризі прорубувати стежку для коней.

Всю підготовчу роботу до підіймання на Хан-Тенгрі, отже, можна вважати за завершену. Понад тонну вантажу перекинуто кіньми по моренах, завалах та льоду аж до самого Хан-Тенгрі. Загинув один кінь при переході через сніговий міст і дуже розбилося троє (їх вивели в долину, але там довелось покинути). На всьому протязі льодовика влаштували табори з палаток. Верхній табір стояв на висоті 4680 метрів. В історії високогірських експедицій, скільки мені відомо, це перша спроба використання кінського транспорту на такій висоті. Нарешті, на західному схилі Хан-Тенгрі поставлено два табори: один на 5600, другий на 6040 метрів.

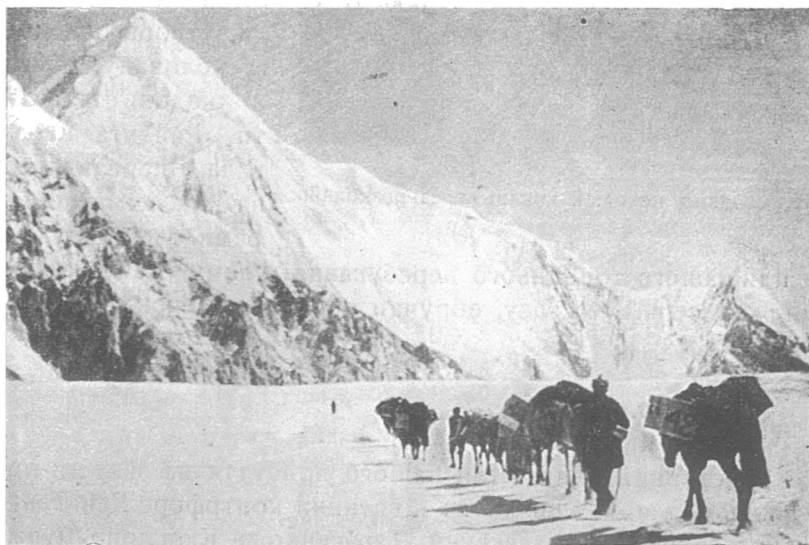
Уранці, тільки но від перших променів зарожевіла мармурова вершина Хан-Тенгрі, ми вийшли до його південних схилів. Коней я вирядив назад, бо вночі один із них

сніговому схилу більш як 150 метрів, поки він погрузнув в улоговині, заповненій снігом.

На всьому протязі льодовика влаштували табори з палаток. Верхній табір стояв на висоті 4680 метрів. В історії високогірських експедицій, скільки мені відомо, це перша спроба використання кінського транспорту на такій висоті. Нарешті, на західному схилі Хан-Тенгрі поставлено два табори: один на 5600, другий на 6040 метрів.

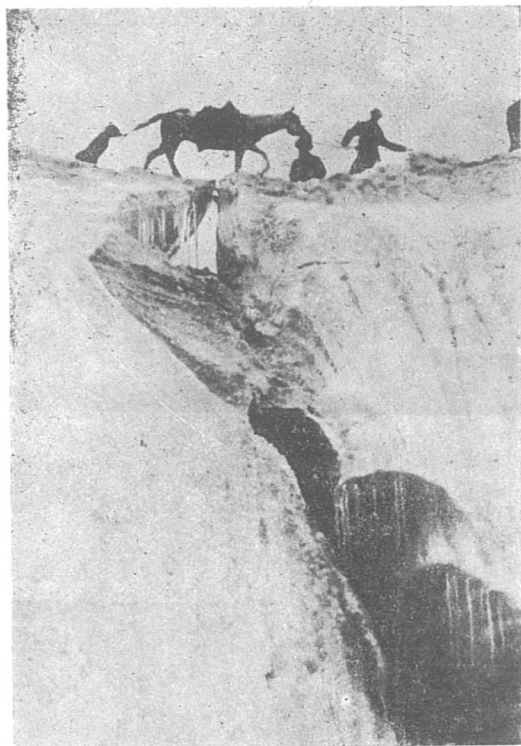
З кіньми через льодовиковий міст.

Вдалося підвести кінний транспорт аж під самий Хан-Тенгі.

одв'язався й поїв всі залишки заготовленого фуражу. Сніг підмерз, іти фірновим полем у ранковий мороз було легко.

За дві години ми вже підходили до знайомої морени біля південно - східного

контрфорсу Хан-Тенґрі. На широкому горбі стояли три великі палатки і носії ставили нашу четверту. Місце для бази обрано вигідне. Палатки стояли нижче від торішнього табору, над невеличким мореним озерцем, звідки можна було брати воду, і тут вони були краще захищені од вітру. Уздовж озера із замерзлої стіни морени звисали, утворюючи довгу колонаду, масивні льодові сталакти.

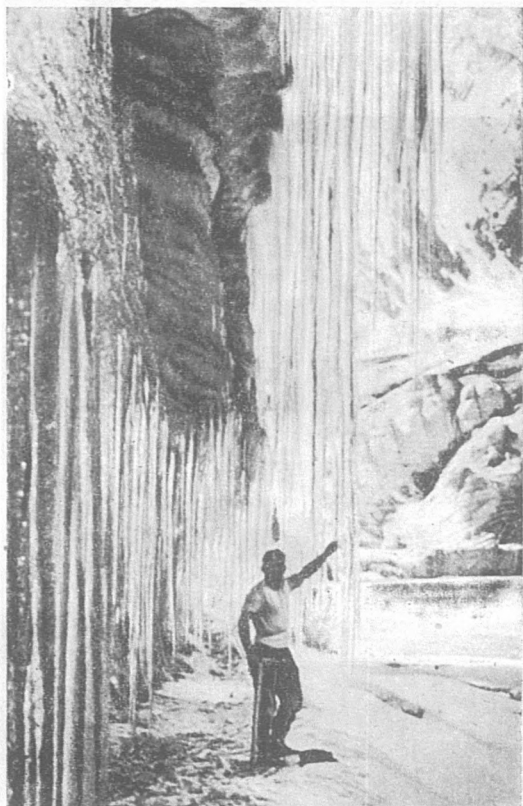
Переводимо по одній коняці через розколинні.

Райдуга вигривала, переливалася на них всіма кольорами. Ми відшукали сліди нашого торішнього перебування: уламки саней, банки від консервів та гасу, обручки від кіносьожок.

4. Штурм.

Наступний день після нашого прибуття на базу ми призначили для маршруту за південний контрфорс Хан-Тенґрі а ще через день Гаєвський, Тарасенко та Кюн попрямували на головну базу, а Демченко, Шиманський і Головка з носіями пішли на південь шукати проходу до сусідньої льодо-

викової долини. Погода цілий тиждень стояла ясна, а тут раптом змінилася. Павалив сніг, озерце замерзло. Термометр досі показував температуру щонайменше 7° нижче нуля; сьогодні температура впала до — 29°; на другий день потеплішало, але температура вище — 15° вже не підноси-лась*). Незабаром група Демченка повернулася назад. На висоті 5300 метрів вона цілу добу невтомно воювала з непогодою. Глибокий пухкий сніг заважав їти; люди пробивали глибокі траншеї для проходу, але їх замітало снігом. Головною ж перешкодою була невтривалість носіїв. Частина їх знесилилась і вимагала повороту. Не зважаючи на упертість товаришів, на цей раз їм довелося зробити поступку**).

Уздвож озера звисали масивні крижні сталактити.

Поки бушувала непогода, ми чекали в таборі під Хан-Тенгри з кіногрупою, яка теж вирішила сходити, поки це буде під силу. Решта, скінчивши роботи, покинули суворі

*) Температура в затінку.

**) Через рік це завдання було знову поставлено, і група в тому самому класі, разом з т.т. Н. В. Гаєвським та А. Третьяком вирушила знову цим же маршрутом. Частина носіїв не витримала і їм довелося відпустити. Решта зійшла на гребінь заввишки майже 6000 метрів і відтіля мала змогу розв'язати цілий ряд орографічних завдань, що змінили Мерцбахерову карту в цьому районі.

верхів'я Інилчека й пішли на базу коло шпилья Нансена. Усі ці дні ми виходили тільки до льодопаду треніюватись і привчати себе до холоду та вітру. Тим часом у серце закрадалась тривога: чи не означає це похолодання та снігопади остаточного погіршення погоди?

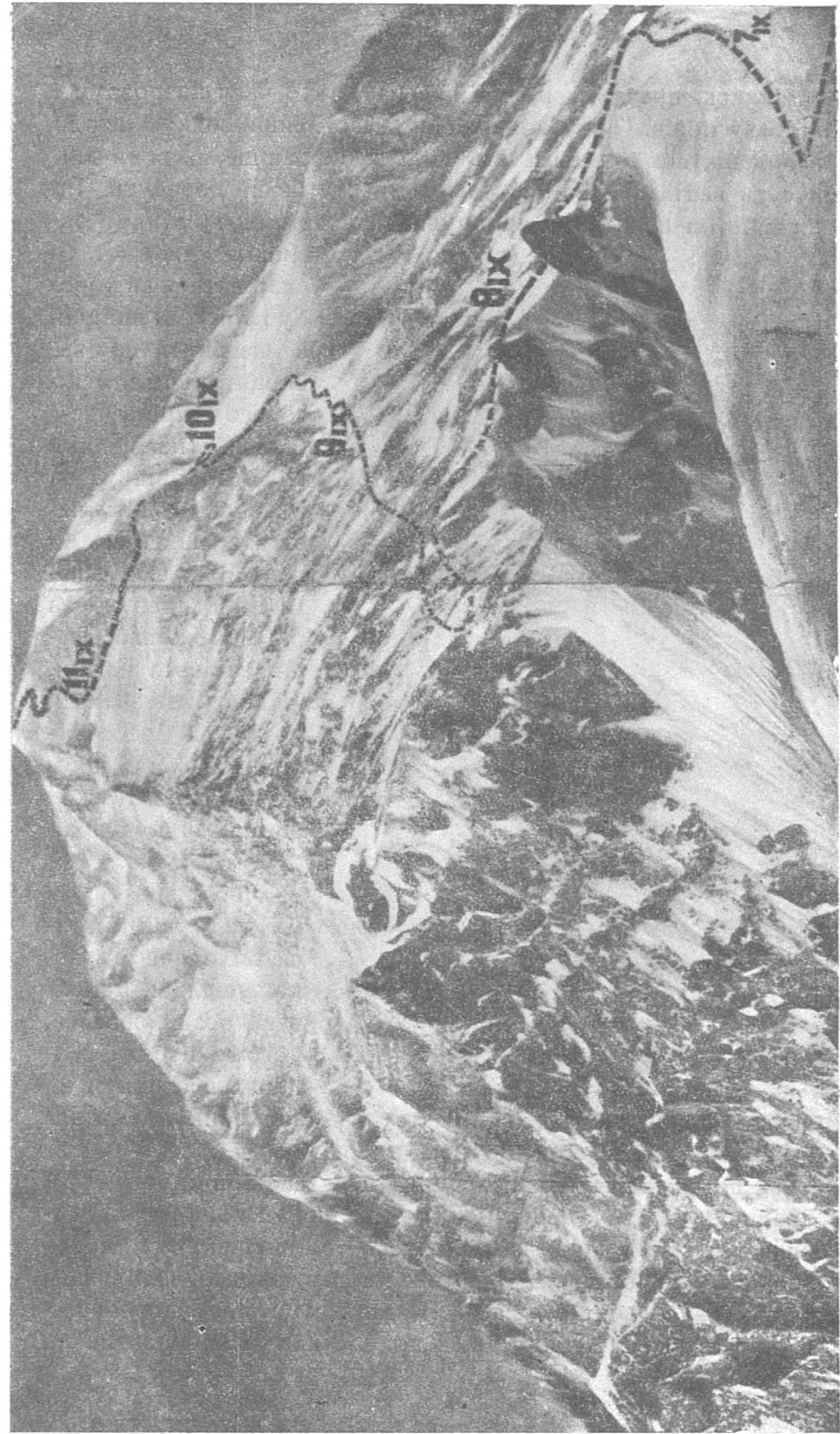
5 вересня вітер ущух, небо ще зранку було чисте, але

Табір під Хан-Тенґрі вночі.

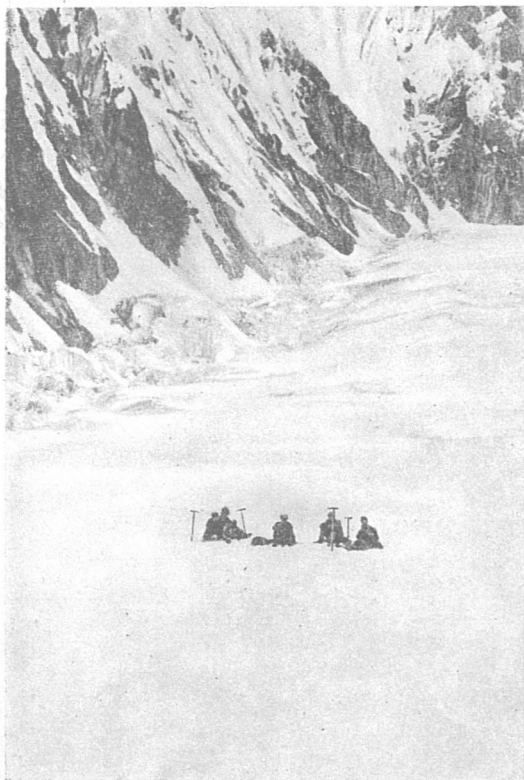
на льодовику лежав покрив щойно випалого снігу в 30 сантиметрів завглибшки. Чекати більше не можна. Вихід призначили на 6 годину вечора 5 вересня. Наші рюкзаки давно готові і двічі переверені. Вони важили кожен не більш як 10 кілограм, бо частину продуктів та речей вже знесено нагору до табору. Ми вирішили йти дуже повільно, не більш як півтора метра на годину, старанно регулюючи дихання, і робити п'ятихвилинні перерви через кожні 25 метрів. За годину перед виходом, коли ми сиділи біля палатки й спостерігали, як пересувалась угору тінь, даючи знати, де змерзався сніг, до нас підійшов киргиз Умар-Алієв і заявив, що носії кіногрупи відмовляються йти на Хан-Тенґрі, бо це не було з ними зумовлено. Щоб якнайшвидше ізолювати наших носіїв від упадницького настрою, я попросив Тюріна вийти з ними негайно. Носії були

стерігали, як пересувалась угору тінь, даючи знати, де змерзався сніг, до нас підійшов киргиз Умар-Алієв і заявив, що носії кіногрупи відмовляються йти на Хан-Тенґрі, бо це не було з ними зумовлено. Щоб якнайшвидше ізолювати наших носіїв від упадницького настрою, я попросив Тюріна вийти з ними негайно. Носії були

Від плеча до його вершини.

зам'ялись, проте, Тюрін не дав їм багато часу на роздум і відразу повів. Тим же носіям, що лишилися, твердо заявлено, що їх відпустять додому не раніше, як вони віднесуть вантаж, і що на більшу висоту їх не поведуть. Рішучий тон позитивно вплинув. А ранком знову з ними за-

Спочивали довго і часто.

минка: двоє стало скаржитися на хоро-бу і тому ми вийшли в надзвичайно несприятливий для снігового покриву час— о дев'ятій годині. Нічний маршрут на змерзлому снігу набагато заощадив би нам сили, але чекати цілий день була річ неможлива: Тюрін лишився нагорі, нічого не знаючи; до того ж треба було дати змогу кіногрупі здійснити хоч би прихапцем маршрут.

Льодовик, яким ми мали підійматися, виходячи з вузької ущелини в Інилчек, розширювався, його краї були розпанахані схожими на

льодовик обривався страшним льодопадом. Отже, треба було далеко обходити по сніговому полю. Обігнувши перший положистий льодовичок, ми вийшли на середину дальшого льодовика на захід, що, спустившись в Інилчек, ще довго зберігав свої обриси, перш ніж остаточно злитися з ним у сучільну льодову масу. Падіння його не перевищувало 20°; безліч подовжних і поперечних тріщин розтинали

льодовик, але були досить оголені. Ми почали триматися середини льодовика, де тріщин менше. Як і слід було сподіватися, скоро настало жорстоке розчарування нашим рішенням іти вдень. Сонце нещадно пекло згори і всі сили витрачалися на боротьбу з пухким снігом. Ми весь час провалювались і на кожен крок витрачали дуже багато сил. Щоб ввести дихання в якусь норму, треба було забезпе-

Широкі розколиви перетинали нам шлях.

чити правильні ритмічні рухи, але в такому снігу, де кожне витягання ноги викликало задих і серцебиття, це була неможлива річ. Ми помітили ліворуч язик мертвої лавини і вийшли на його густий сніг. Далі почалися лавинні конуси. Уздовж обох схилів льодовик був заповнений брилами лавинного снігу, на якому ноги майже не провалювались, і це було дуже добре, бо лавинне поле треба було поминути якнайшвидше. І дійсно, приблизно о першій годині дня почалася немов канонада і долина позаду нас вся вихоріла сніговим пилом. Через кожні 10—15 хвилин зривалися, потрясаючи повітря і здіймаючи хмари снігу, маси пухкого

снігу, особливо на схилі шпилья Косіора, де над глибоким жолобом звисав величезний сніговий карниз. За лавинним полем льодовик поритий і це змушує йти зигзагами серед снігових брил, що зірвались із схилів, далі доводиться перетинати льодову долину до (правого*) схилу і йти попід крижаною кручею, що височіє на 200 метрів.

Доводилося в кризі вирубувати східці.

Тепер ми навчилися йти так повільно, щоб після кожного кроку можна було кілька разів зіхнути, а спочивали подовгу й часто. Все таки цей день я й тепер вважаю найтяжчим з усіх шістьох днів, протягом яких ми підіймалися.

Ми йшли вже мало не десять годин і були близькі до цілковитого знесилення, а табору все ще не було видно. Та ось, хоч присмерк згустився, посвітлішало. Схили відійшли, вузька льодолякова долина розсунулася в широкий сніговик, а попереду накреслилося велике зниження гребеня, що з'єднував північно-західний схил Хан-Тенгри з контрфорсом шпилья Косіора. Праворуч од нас тьмяним силуетом нависає велич Хан-

Тенгри. Мороз скріпив сніг і утворив зверху корку. Вона то утримує то провалюється, і кожен крок збавляє сил. Франц підбадьорює, запевняючи, що недалеко вже до першого табору. Наші ліхтарики кидають мерехтливі блиски на сніг. Піднімаємося мовчки: і раптом тишу роздирає страшний рев лавини. Вона довго гуркоче в п'яній, в невідомому напрямі, і далі її гудіння поволі завмирає. Нерви напружені. Несподівано зовсім близько лунає:

*) Географічно.

Наближається вогник ліхтаря й освітлює веселе обличчя Борі Тюріна. Ще півгодини путі — і ми в першому таборі. Стоїть наша сиротлива, напівзарита снігом альпійська палатка. Поруч носії напинають палатку на шість місць. Борис пропонує зварити на примусі чай, але всі квапляться залізи в спальні мішки...

В целулоїдне вічко палатки проходить тьмянний світанок. Я викочуюся просто з мішком надвір. Ще дуже рано, повітря прозоре й на небі догорають останні ранкові зорі. Величезна пірамідальна маса по той бік фірнового поля — то Хан-Тенґрі. Звідси він набрав зовсім інших обрисів і нічим не нагадує того шпиля, яким ми звикли його бачити. Замість монолітної гострої вершини, з рівно вкрізьбленими гранями, перед нами темні, дуже розчленовані громаддя з випнутими ребрами, запушеними снігом. Звідси не можна визначити, де саме вершина, бо вистромлені скелі перекручують перспективу і не знаєш: передня чи задня з них — вища точка Хан-Тенґрі. Коли б його освітлила вранішня зоря, вершина перша б прийняла промені; але тепер, хоч на протилежному гребені лід та сніг осяяні вже рожевим блиском, на західному схилі Хан-Тенґрі сонце буд не скоро.

Крім однієї страшенно крутої мармурової скелі, схили відцїля не видаються непрохідними; але тільки но я навів бінокль, все вмить набуває нового вигляду і схили Хан-Тенґрі виростають перед очима прямовисними суворими скелями.

Стає очевидним, що сходити буде надзвичайно важко, що ці страшні скелі, лід та сніг немилосердні, що один невірний рух — і можна попрощатися з життям, що треба економно витратити сили, зважувати кожен крок, обдумувати кожен відрізок шляху.

Наша дальша путь стелеться через усе фірнове поле, що тягнеться до північного гребеня не менш як півтора кілометра, і далі йде по крутому сніговому схилу аж до випнутих із снігу праворуч чорних скель. Там другий табір. Сьогодні маршрут прямою лінією — не більше 2 кілометрів. У другому таборі, на висоті 6040 метрів нам треба чекати цілковитої акліматизації, якщо вона буде потрібна.

Покищо ні в кого з нас немає ознак гірської хвороби, коли відкинути супутні втомі явища. Ми прощаємося з Когтевим та Коротковим, що дають слово стежити за нами, забираємо палатки, позуємо перед кіноапаратом і рушаємо

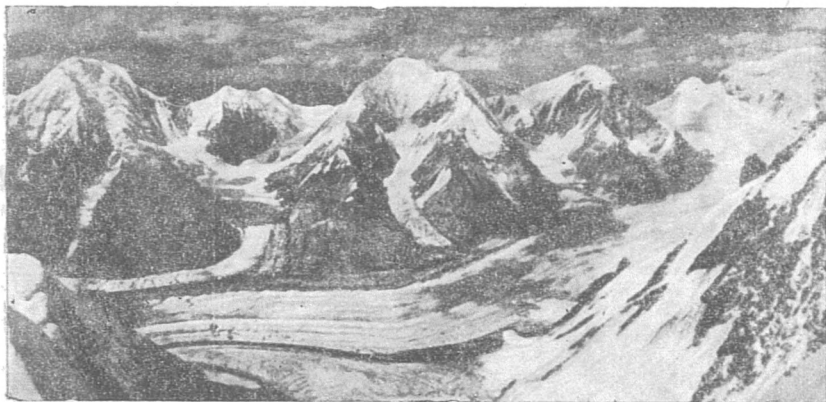

Замість гострої вершини перед нами дуже розчленовані громаддя.

вище. Фірн ще густий, ранок встає ясний, ми йдемо бадьоро й очі ввесь час намацують Хан-Тенгі. Далеко внизу залилася палатка кіно, біля неї дві чорні фігурки й посередині снігового поля — довгий ланцюжок наших слідів. Підбивається сонце, зразу стає так гаряче, що на шерстяні шлеми доводиться натягати білі хустки. Ноги все частіше провалюються, настрій падає. Положили поле кінчається, схил круто збігає вгору. Під ним — довга лінія глибоких тріщин, утворених від розриву фірнної маси, що од власної ваги злизувала

вниз. Франц упевнено веде нас до переходу через тріщину. Це шар густого фірну, що відколовся од краю бергшрунда³⁵⁾ і спустився під кутом униз. До краю тріщини він не доходить і його треба переплигнути. Протилежний бік високий, дуже крутий і з нього китицями звисають льодові бурульки та пухкий сніг. Перш ніж переходити через бергшрунд, ми втопуємо майданчик, де вміщуються ступні ніг і, спираючися спиною об стіну,

пробуємо перепочити та запасти сил. Треба зв'язатись канатом. Але апатія володіє нами і ми, не оберігаючися, спускаємося вузьким мостом і стрибаємо, намагаючись одночасно якомога глибше забити зубець льодоруба в протилежний схил. Носії спиняються в нерішучості. Борис і я повертаємось назад, зв'язуємося з носіями канатом, а Франц на тому боці вирубує майданчик, куди перекидаємо речі, а потім переводимо людей. За бергшрундом знову витоп-

З плеча Хан-Тенґрі ми побачили великий північний льодовик з крижаними притоками, що впадали в нього.

туємо майданчик для спочинку. Та що то за спочинок на крутому схилі, де кожен рух позбавляє рівноваги! Ми спочиваємо годинами, а йдемо хвилинами і ніяк не доберемося до другого табору, хоч він майже поруч.

Сонце, хилячись на захід, забарвило сніг і нас в пурпуровий колір; потім сусідній шпиль кинув на нас свою холодну синю тінь. Не зважаючи на мороз, сніг тут теж борошнистий, ноги знову не відчувають підпори і кожної хвилини ризикуєш пірнути з головою в глибокий сніг. Аж ось перші кам'яні острівці. Тут має бути табір № 2. Табір — це тільки й того, що непромокальний мішок з запасом продуктів, костурів, сухого спирту та теплої білизни. Франц напружено вглядається й упалим голосом каже:

— Що таке? Мішка нема!

Чи замело мішок снігом, чи зірвало вітром, але його не

видно. Вітер і зараз грається з снігом. Ми запалюємо ліхтарі, щоб шукати мішок, та вітер гасить свічки. Вітер, що налітає тільки поривами, тепер задує дужче й починає тіпати палатку. Вилізаємо її кріпити; канат виривається з рук; за якусь хвилину палатка обертається на щось подібне до прапора, що рветься на повітрі. Втративши надію щонебудь зробити, залізаємо під брезент палатки в спальні

Ми підходили до скель.

мішки і всю ніч слухаємо, як тіпаються краї палатки та реве, висвистує вітер у скелях.

До ранку нас змучило безсоння. Згори дуже прогріває палатку. Вилізаємо. Яскраве світло б'є в очі. Почалися напади гірської хвороби. Голова, немов свинцем налита, апетит зник. Надвечір стало трохи краще, але голова ще важка і коли нахилиєшся, починає каламутити. До шостої години вечора всі потроху опритомнюють, у всіх прокидається активність.

Поки видно, ми ще раз уважно вивчаємо дальший маршрут. Ще по дорозі сюди накреслено три варіанти: один, на якому ми зійшлися всі одностайно — це північно-західний, дуже зруйнований гребінь, звідки випинаються ребра чорних скель та жандарми³⁷⁾, як шаблі гігантських сходів. Звідси він здається найменш крутим серед решти гребенів.

Бентежать тільки виразно видимі в бінокль снігові вихорки, що періодично вихоплюються зза гребеня. Другий варіант: маршрут по широкій, заповненій снігом, заглибині, що йде між чорною скелею на північ і світлою мармуровою — на південь і з'єднується вгорі з великим сніговим полем. До самої вершини маршрут простежити не можна. Коли б не це, я відразу вибрав би саме цей маршрут, бо тут ліві скелі захищатимуть від північного вітру. Останній варіант: південно-західний мармуровий схил. Він вигідний для кінозймання, підняття по самому ребру на світлому фоні буде виразно видно; але це найвіддаленіший від нас і найнебезпечніший маршрут, бо мармурові плити, виступаючи, то в одному то в іншому місці можуть перегородити дорогу. Спинилися ми на північно-західному маршруті.

Наближався присмерк; густі синявофіолетові тіні падають від скель на матову поверхню фірну. Разом з тінями зразу приходить і холод. Він забирається через світер та теплу білизну — до самого тіла.

Поки готуємося до виходу і зв'язуємося канатом, небо темніє; одна по одній зорі висипають на чорному бархаті, блищать і переливаються голубим огнем алмазів. На завтра можна сподіватися хорошої погоди. Починається новий хвилюючий етап: з снігового плеча Хан-Тенгри ми переходимо до його скелястих схилів, що ведуть до вершини. Ноги дедалі частіше натрапляють на скелі. Снігові проміжки між ними, що віддалік виднілися вузькими смужками, виявились широкими, заповненими борошністим снігом заглибинами. Йти не важко, а дихати трудно.

Скеляста, зубчата стіна виступила з п'ятьми й постала перед нами чорним силуетом. За нею виразно чути завивання вітру, що наростає як прибіій. Глибоко внизу відбивається він глухим гуркотом, і що вище сходимо, то оглушніші рев та свист його в розколинах скель. Страшно наблизитись: здається — ось-ось вирветься він зза стіни і скине нас у безодню!

Факел у Франца вмить гасне; ще порив, і разом гаснуть факели у нас. Мерзлий сніговий пил з силою хльоскає в обличчя. Дихати нічим, рот розкрити не можна. Ми тісніше тулимось один до одного, щоб якнебудь опиратися шаленій силі вітру. Спускаємось назад і дивним здається, що всього

на п'ять метрів нижче майже безвітряно, хоч і сюди долітає віддалене гудіння вітру, що атакує північний схил. Тепер лишається другий маршрут.

Зійшов місяць і фантастичні тіні поповзли по сріблясто-молочному снігу. Мертва тиша панує в сніговій пустині і жоден звук, крім скрипу наших ніг, не порушує її. Так ми йдемо понад годину. Зовсім несподівано гуркіт за гуркотом потрясає повітря і з чверть години ми чуємо гуркотливе падіння або лавини або каменепад. Нічна непрониклива

Важко знайти місце для табору на крутих схилах.

темрява не дає змоги бачити місце падіння, але повітряна хвиля, яка зачепила нас, свідчить, що обвал стався недалеко. Настрій піднесений. Франц починає своїм м'яким тенором „Der Alpinist beherrsht die Welt“ *), але голос його зараз же зривається. Підходимо до „жолобу“. Це широка щілина, утворена лавинами. Чорні породи, які відходять на північ, відрізані ніби жолобом від світлих мармурів. Праворуч на південь, утворюючи угласте півколо, з страшної кручі звисає мармурова стіна. Невелике снігове поле внизу має

*) Під ногами альпініста — увесь світ.

наочні сліди недавньої лавини. Та вибору нема, і ми вирішуємо підійматися. Втома сьогодні менша, ніж учора, але все грізніший холод. Поки ми йдемо, рух зігріває; ледве спинишся — знову холоднеча жене вперед. Скоро й рух не допомагає, пальці на ногах холонуть, ступні втрачають чутливість. Побоювання відморозити ноги змушує спинятися на ночівлю. Ми довго шукаємо місце, придатне для табору. Знизу дивишся — спокусливий рівний майданчик; зійдеш до нього, а там скат. Нарешті, знаходимо горбистий, але відносно рівний виступ, на якому напинаємо палатку. На цей раз я вперше міцно засинаю.

— Вставайте! — будить Тюрін, — треба міняти місце, щось летить згори — чи лід чи каміння.

На потвердження чую знайомий звук, що вібує, та характерне шипіння уламків льоду, які сковзають по снігу. Так не хочеться вилізати з теплого мішка, що я рекомендую не рушати, може нічого не трапиться, та розсудливість, і відповідальність беруть гору і починається довга процедура з перевлаштуванням палатки. Проте, й на новому місці повторюється те саме. Заснути мені не вдається. Франц і Тюрін періодами засинають, але сплять неспокійно. Я прислухаюся до їхнього важкого дихання і мені хочеться збудити товаришів, — так нерівно працюють їхні груди, ловлячи повітря в розрідженій атмосфері. Через безсоння аналізую власний стан: голова вже не болить, але йде обертом, особливо після поривчастих рухів. В ушах притуплене гудіння, дихання зривається. Я примушую себе дихати ритмічніше і маю в цьому деякі успіхи. Апетиту ніякого: єдине, що можна їсти, це кислуваті фрукти та коли-не-коли сухар чорного хліба. Апатія, яка ще була вчора, змінилася бажанням швидше рушати вперед.

Скільки я не повертався і не гнав від себе настирливих думок, заснути більше не міг і вирішив вилізти з палатки. Натягті задубілі, тверді як залізо, черевики не пощастило; я грію їх над свічкою, але результату ніякого. Хочеться пити, проте ввечері ми не нагріли снігу і наші фляжки порожні. Чекати сонця і довго і безрезультатно: на цій висоті з трьох стадій стану води буває тільки дві — твердий і газовий, рідкого тут не буває. Під впливом сонячного проміння сніг зразу переходить на струмки пари, що

тягнуться прозорими спіральками. Доводиться витягати сухий спирт і розтоплювати сніг.

Сонце не сходило; на небі ще не погасли всі зорі, видимість разюча. Ми перебуваємо тепер на багато вище від усіх гребенів і шпилів. Навіть протилежний на захід шпиль Косіора нижче од нас. Його вершина являє собою не гострий шпиль, як це видавалося знизу, а довгий гребінь,

Почувається великий розмах його скелястих мас, але висота його тут програє.

на якому схили сходили шатром. Тонкий, як лезо ножа, східний контрфорс цього шпиля спускався вниз, утворюючи на плечі Хан-Тенгрі сніговий вал, що переходить далі в його північно-західне ребро. Під нами спід снігу виступають скелі, за ними сріблом сяє фірнове поле, а нижче біла стрічка льодовика, яким ми йшли сюди. Я вирішив назвати цей льодовик іменем організатора в СРСР гірського туризму — В. Л. Семеновського; товариші схвалюють мою пропозицію.

Хан-Тенгрі звідси не втрачає могутності, навпаки, почу-

вається великий розмах його скелястих мас; але у висоті і красі він програє. Взагалі його вершини впізнати не можна: вона зовсім перекинена незвичайною для нас точкою зору.

Сонце піднімається над нами, і намір іти прямо по жолобу доводиться відкинути, бо його проміння починають свою руйнівну роботу. Один по одному ринуть згори, розтинаючи повітря, куски льоду, падають під нами на сніг і з шипінням мчать далі. Треба обходити це неприємне місце по скелі, що височіє над нами майже на 300 метрів і з її схилу знайти маршрут на верхнє снігове поле.

Під навісом, де стояла наша палатка, ми лишаємо частину речей: мій важкий бінокль, Франців фотоапарат, у якого затвір уже другий день уперто не робить, та частину продуктів на поворотний шлях. Склея, якою ми починаємо піднімати-

На стрімких стінах доводиться забивати костилі.

ся, дуже зруйнована; має виступи, але моментами, надто на зледенілих місцях, так важко лізти, що перехоплює дух. Сходимо повільно, рюкзаки підтягаємо запасним канатом, спочивати, або вірніше віддихатися доводиться щохвилини. Серце працює в усіх так напружено, що викликає тривогу за кінець підймання. Стає ясно, що головним нашим

ворогом буде якраз серцебиття. Від шалених поштовхів серця слабшає голова; на крутому зледенілому схилі я через це мало не зірвався і не потяг за собою товаришів. Від частішого дихання окуляри спітніли і не можна було звільнити руки щоб витерти скло. Я сходив по схилу, рубав у льоду східці, охороняючи товаришів, будучи по суті незрячим. Нерви були дуже напружені. Руки слабшали, корпус перегинався і я почував, що ось-ось зірвусь; і тільки неймовірним зусиллям зумів подолати слабкість, випростав корпус і зачепився зубцем льодоруба. Не всюди, ясна річ, такі трудні місця; деякі ділянки були відпочинком, в інших було так прямовисно, що черевики одного товариша припадали над головою іншого. Так підіймалися ми не менше як 100 метрів. Далі схил був більше зледенілий, більше прямовисний і для перепочинку доводилося прив'язуватись, забиваючи костурі. Не зважаючи на сонячний день, одягаємо рукавиці, але скоро й вони не захищають; кінчики пальців страшенно мерзнуть, ноги клякнуть, навіть голова в подвійному шлемі відчуває холод. Що ж буде вище?

Відв'язавшись ми перерізали скелю навскоси і вийшли до снігового поля. Небо почало застилатися. А втім, під самою вершиною можна було спостерігати цікаве явище: перед очима в прозорому повітрі народжувалися хмари. Хан-Тенгри правив за могутній конденсатор³⁸). Вітер ніс на нього насичене парами повітря, що від дотику з холодною поверхнею скель перетворювалось на хмари. Хмари спустилися ще нижче. Пішов дрібний, як порошок, сніг. Ми сиділи на рюкзаках, пригнічені погодою. Налетів легенький вітер, що гнав в усіх напрямках струмки сухого фірну. Ми одягнені в теплі світери й ватяники, проте, холод проникає наскрізь; вуха, ніс і щоки весь час доводиться розтирати. Щастя наше, що від найсильніших вітрів нас захищають скелі. Наважуємось влаштувати ночівлю. З трудом розв'язали рюкзаки і витягли спальні мішки, і всю ніч мерзли в них. З вершини періодами дмухав вітер, намітаючи на нас сніг. Виникли тривожні думки, які, правда, бувають, звичайно, в безсоння вночі під погану погоду. Здавалося, що цей вітер та сніг тільки провісники бурі, хороша ої погоди вже не буде. Приблизно о дев'ятій годині вітер почав ущухати. Погода ще хмарна, вершина запнута,

хмари висять низько над нами; туман у роздумі: то сповзає, загрожуючи закрити й нас, то знову підтягається вгору. Обличчя в усіх чорні, опухлі, особливо губи та повіки; очі позападали і під ними темні мішки. Боря запалює плитки сухого спирту й розтоплює сніг з порошком сухого супу. Одну плитку за другою пожирає вогонь, а вода й не думає кипіти. Три години пішло на варіння супу, і ми їмо його ледве теплим.

Велике фірнове поле, де ми стоїмо, має форму нерівної клітки з паростками, що відходять і витягаються сніговими конусами в жолоби скель. Я налічив щось із 10 конусів, а справді їх більше. Знизу це снігове поле здавалося пологішим, а на ділі воно має великий нахил на захід.

Небо то очищається, то знову повивається в хмари: внизу вже чисто, наверх, чіпляючися за скелі, тягнуться уривки хмар, що тануть, — можна сподіватися ясної погоди. Підійшовши щільно, майже до верхівки конуса, я хочу перерізати його, щоб вийти вправо на скелі. Та ледве переносу вагу тіла на сніг, як під ногами зникає підпора, і я весь загрузаю в пухку масу, сунуся вниз і зо мною

Цю ділянку стрімко падаючих скель ми перемогли з неймовірними друднощами.

переміщується вся поверхня конуса. На одну мить почуваю рвучкий рух канату, яким мене пробували затримати, а потім тягну за собою і решту. Ми летим у снігу разом з верхнім пухким покривом, і за якісь часточки секунди відлічуємо не менше 30 метрів. Все це сталося так швидко й несподівано, що не встигли й отямитися, як уже лежали зариті в снігу, біля основи конуса. Я пригадую тільки одну свою думку — що це лавина і що треба борсатися, щоб лишатися ближче до поверхні. Минулося для нас переляком та сніговою ванною; сніг пройшов крізь усі пори наших непроникливих костюмів до самісінького тіла.

Ми сіли, щоб отямитись, на наші рюкзаки, і зараз же втома, тупий біль у всьому тілі і пекельний холод скували нас, викликавши тяжке залякнення. Треба було за всяку ціну подолати цей стан і рухатися, інакше бо буде погано. Осилити себе, ми стали підійматись і поволі неприємне почуття скованості зникало. Все ж іншого маршруту не було видно; треба тільки обходити цей крутий сніг і триматися далі вліво від конуса. Нам слід би пройти через снігове поле на південь і відтіля в бінокль вивчити схил, але ми цього не зробили, бо страшенно потомилися. Стіна, на яку нам треба було лізти, приступніша, ніж скелі вчорашнього маршруту; але ми були вище метрів на 400 і сили поступово нас покидали.

Головна трудність полягала в холоді, в задиху та серцебитті. Пальці, з яких доводилося скидати рукавиці, щоб краще чіплятися, клякли і втрачали чутливість. Виснаження не давало змоги сприймати будьщо, крім поверхні скелі, якою ми підіймалися; тим часом сонце сідало, посилаючи до нас красиве проміння, яке, проте, не гріло. Я простежив всеж таки всю гаму тонів, що змінювалися один за одним, поки фіолетові тони не потонули в сірому присмерку. Франц чомусь вирішив повернути до жолоба, де стінки були рівніші і гладші.

Наше взуття не підходило до такого характеру поверхні скель, а розв'язувати рюкзаки, діставати пристосоване для скель взуття та перешнуровуватися було немислимо. Я спинився, роздумуючи, чому це Франц вибирає цю, хоч і коротку, але важку ділянку, коли зненацька канат поперед мене рвонуло вниз і одночасно я почув крик Франца:

— Halt! Halt das Seil!*)

Ледве встиг я крикнути Борисові, як і мене зірвало і потягло вниз. Всі мої сили скеровані на те, щоб хоч чудом, а затриматись. Я ловив кожну нерівність, але тільки збивав долоні, лікті і бік; нарешті, зслизаючи з виступу на виступ, я затримався, чіпляючись руками, хапаючись знизу ногами, затискаючи колінами. Канат тягне й душить мене. Борис кричить, що він закріпив канат. Раптом віршовка слабшає і, підбираючи її, я починаю спускатися. Руки й ноги погано слухаються і дуже тремтять.

Слідом за мною спускається схвильований Борис. Перед підняттям ми прив'язалися на запасний канат, відстань між мною і Францем була не менше десятих метрів і я летів щонайменше 4 метри.

Отже, можна напевно сказати, що Франц упав з висоти не менше 20 метрів. Це неймовірно! Я дивуюся й тепер, як усе минулося щасливо; і це щастя, що знизу була улоговина, заповнена глибоким снігом. У Франца, виявляється, під ногою зірвався виступ і він увесь час старався ковзати, не відділяючись од схилу. З ним погано. Якщо в мене побиті руки та коліна і всюди нестерпно щемить, то що ж з Францем?

Руки у нього в крові, а найгірше те, що його дуже забило в груди і він побоюється за ребро. Від сильного болю він згинається й стогне, хоч на нашу пропозицію спуститися на снігову поляну, він відповідає: „нічого, я можу лізти“.

Що спричинило падіння Франца? Певно, втома та при-
туплена через це увага, що змусила нехтувати доступним маршрутом заради коротшого шляху по гладеньких скелях. Взуття — важкі тірольські черевики з цвяхами, які встигли відшліфуватись і були забиті снігом, не помагали, а заважали підійматися.

Щоб розігнати біль та неприємне почуття пораненої шкіри, не можна затримуватись, і ми відновлюємо нашу дорогу, стежачи за слабо видимими обрисами схилу, намацуючи в п'ятні кожен виступ. Одежа наша зледеніла, лютий холод вимагає енергійних рухів, але сильні рухи викликають задих та серцебиття.

*) Держи, держи канат!

В нерухомому прозорому морозному повітрі нависло над нами величезне чорне шатро, дивиться мільярдами палаючих зор. Борис іде перший. Раптом ми чуємо його голосний радісний вигук:

— Ура-а!

Невже вершина? Наче електричний заряд доткнувся наших потомлених тіл; з подвоєними силами вилізаємо ми на гребінь. Зовсім близькою, зовсім доступною видніється вершина, вище од якої вже нічого нема. Її контури срібляться слабим світлом — за Хан-Тенгрі вплив місяць; скоро буде світло. Близькість вершини вливає в нас свіжі сили.

Я знаю, яка помилкова, надто вночі, уявна близькість вершини, і боюсь, щоб піднесення сил не змінилося зараз же реакцією. Ми вийшли ще на одно велике снігове поле у формі гнізда, де спочивали, поки зійшов місяць, і зараз же пішли опять, по ребристих, ледве притрушених снігом, схилах, на самий гребінь. Гребінь був не крутий і це зберігало сили, але повітря в легенях не вистачало, груди працювали конвульсійно, серце тьохкало так шалено, що ноги підломлювалися. Чи дійдемо ми?

Сьогодні не дійти, сил нема.

Боря знаходить великий виступ, під яким ми вбиваємо костурі і міцно прив'язуємо мішки: палатку згортаємо і з рюкзаками підкладаємо знизу, щоб зменшити схил. Знесилений організм потребував сна, але сон не приходив.

Кінчалася п'ята доба боротьби за вершину. Ми знали, що коли не завтра, то вже ніколи нам вершини не взяти.

11 вересня настала шоста доба. Здавалося: вичерпали решту сил, а вершина ось тут, поруч. Схил, яким треба йти, порівняно до вже пройдених, не дуже важкий. Його падіння не більше 30—35°. Лишаємо всі речі, задубілі спальні мішки, канати та два льодоруби. Крок—і спочинок, ще крок—ще спочинок. До вершини не більше як 100 метрів, і ми почуваємо її авансом під ногами, а ноги ледве-ледве дигають. Вітер бавиться з снігом на самій вершині. Деякі ділянки вкриті тонким глазурним настом, на якому шарудить здмухуваний фірн. Од вітру сніг спресувався і нозі, що звикла до болючої втоми від пухкого снігу, приємно спиратися в пружну поверхню. Вітер дме в обличчя: ми йдемо назустріч йому, нахиливши голови, упираючись руками в зігнуті

коліна. Крок за кроком ми наближаємося до вершини, вона стає положистіша і віддаляється од нас, а серце колотиться як мотор і відпочинок нічого не дає. Кулаки наші стиснуті, зуби сціплені; ще кілька зусиль, ще кілька кроків! Та ось вітер шпурляє в обличчя снігом з вершини, стіна, якою ми йдемо, закруглюється, — вище йти нікуди.

Нарешті, вершина!

Ми стискуємо один одному руки.

Перший час через знесиленість ми мало сприймали навколишнє і нас дуже непокоїла думка — яка погода спіткає нас, коли ми вертатемо назад. Але швидко радісне відчуття великої перемоги опанувало нас. Три роки вивчання маршрута, стараного підготування, витрачених зусиль і упертості не пропали марно і ми перші стали на стрімку вершину найвищого з шпилів Тянь-Шаня.

Вершина являє собою безформний, трохи піднятий на південний схід банястий майданчик. На північ спускається великий приступок, який ніби обривається в повітрі, бо кінця його внизу не видно. На схід іде льодовий приступок, укритий снігом. Хоч ми спостерігали цей схил знизу страшенно крутим, пошарпанним, з жолобами та карнизам, звідси він видніється суцільним положистим сніговим полем, по якому, здається, можна зслизанням спуститись на льодовик. З півдня видно тонкий гребінь контрфорсу, що завертає на південний захід. Нарешті, на західному схилі можна простежити майже весь наш маршрут. Сніг, якого найбільше лежить в північно-східному кутку, весь час здіймається і його зносить на південь. Борис поклав під невеликий випнутий мармуровий горб заготовлену склянку з паспортом*). Шукати каменів і складати тур**) було не під силу, до того ж ми поспішали починати спуск. З хвилину ми затримались, щоб ще раз оглядітись з вершини. Під нами був цілий світ гірських пасм та вершин, льодовиків та долин. Вони були набагато нижче від нас і здавалися гігантською рельєфною картою. Ясно було видно північний рукав Інілчека з дуже розчленованими вершинами північного берега, з глибоких

*) Альпіністи, досягши вершини, лишають там перелік своїх прізвищ і дату, як доказ, що вони там були.

**) Стоп (маленька вежа), складена з каменів.

кар і долин якого стікали в північний Інилчек*) круті й спадисті льодовики. Далі на північ сніговим громадям ішов хребет Адиртер; потім довга змія Сариджасу, і майже під прямим кутом до неї темнів Баянкол. За Сариджасом у блакитному серпанку виднілося снігове пасмо Терскея. Кунгей був оповитий хмарами. На північний схід за масивним шпилем „Мармурова стіна“ і блакитними плямами льодовиків, хребти розгалужувалися, знижувались і розсіпалися на зовсім дрібні гори, гублячися в долині Текеса. На захід і південний захід простягався хребет Інилчек з величезним куполом шпиля Нансена, ближче до неї кругл голови знайомих шпилів — „Комсомолец“ і „Петровський“, а зовсім рядом гострий покручений гребінь шпиля Косіора. За хребтом Інилчек було ціле море снігових вершин та гострих шпилів, що височіли в хребтах Каїнди і Койкапу, а на заході, за звивиною Сариджасу, що завершила на південь, увагу приковувала фантастичною формою невідома голубувата вершина, вигнута як лезо кривого ятагана. На південний захід видимість була дуже погана, а на південний схід таксамо було хмарно: проте, за Койкапом можна було розгледіти якийсь великий, дуже вкритий снігом льодовик, що спускався на південь, уже в Китай. О дев'ятій годині з хвилинами ми почали спуск.

Не буду більше томити читача й описувати всі деталі спуску, такого важкого й ризикованого, що коштував нам не менше, а більше, ніж підймання. Скажу тільки, що багато разів потрібна була неймовірна напруга всіх вольових і фізичних сил, щоб чинити опір небезпекам на крутих зледенілих схилах і надто при обході одного „жандарма“, де ми мало не злетіли в безодню. Ночували ми до плеча тільки раз, коло основи жолоба і весь шлях до фірнового басейна льодовика Семеновського пройшли за півтори доби. Тільки тут ми могли почувати себе безпечно.

Погода на поворотному шляху дуже сприяла і за весь час лише один раз, коли ми спускалися до самого плеча, низько насунулись хмари і пішов був сніг, але через годину вже сяяло блакитне небо. За чотири години ми спустились у табір і навіть пройшли на морену, сподіваючись, що там

*) Тепер льодовик Рєзніченка.

нас чекають коні. Але тут настала жорстока реакція: сили зовсім покинули нас і, розпластавшись, ми більше доби провалялися в цілковитому неробстві. Здавалося, станься землетрус або повінь, ніхто з нас не підвів би голови. За добу сили не відновилися, дали себе відчутти сотні різних дряпків та виразок, про які ми забули: страшенно боліла шкіра і коліна, очі були запалені; відморожені пальці на ногах терпіли найбільше. А втім, наступного дня ми почали спуск і дорогою зустріли посланих по нас коней.

16 вересня ми були на базі. Відразу до Харкова я не поїхав, а, відпочивши в Караколі, зробив з Б. Тюріним маршрут по горах Кунгея та Заїлійського Алатау і вийшов в Алма-Ату.

ЕПІЛОГ

1932 року я знову був коло Хан-Тенґрі, в дружній сім'ї геологів нашої експедиції — Ю. М. Абрамовича та А. Н. Вознесенського, Баркова й Ірушкіна. Хан-Тенґрі був ласкавий до нас і дозволив лазити по його схилах, шукаючи порід та фауни. Мені навіть пощастило відбити в його мармуровій стіні кам'янину, хоч і зім'яту в наслідок метаморфізму³⁹⁾ породи, але яка давала надію пролити світло на вік порід, з яких складається Хан-Тенґрі.

Мені говорили: така робота корисна й потрібна; заперечувати прикладне значення альпінізму ми не будемо, але навіщо, скажіть, підніматися на таку висоту й віддавати на риск себе і всю групу?

Питання потребує відповіді. Щороку актив гірських секцій Пролетарського туристичного товариства, робітничий молодняк, студентство і люди, умудрені роками, не зважаючи на труднощі та риск, штурмують вершини Кавказа, Алтая, Паміра, Тянь-Шаня. Вже є траурні колонки тих, що віддали своє життя в боях за вершини і спочивають вічним сном у фірнових полях на скелях, в льодових могилах. Чи потрібен цей риск?

Альпінізм у Радянській науці вже довів своє велике прикладне значення в дослідженні високогірських областей. Попередне розвідування путі, організація транспорту, вивчення льодовиків, збирання геологічних зразків і виміри спаду та простягу пластів⁴⁰⁾ у тих місцях, де без альпіністичних навичок зійти на гори не можна, вивчення з великих висот орографії⁴¹⁾ району, топографування з висот, яке дозволяє захоплювати великі простори, визначення висот з допомогою барометра або гіпсотермометра⁴²⁾,

метеорологічні спостереження і встановлення високогірських метеорологічних станцій з самописними приладами ⁴³⁾ і виймання цих записів та накручування приладів, вивчення впливу високогірської зони на людський організм і ціла низка інших науково-дослідницьких завдань, становлять практичну суть радянського альпінізму.

Але є ще одне особливо велике позитивне значення альпінізму це — його виховна роль.

Аналіз причин, що викликали загибель альпіністів, свідчить, що на 75—80% нещасних випадків можна було запобігти і що причини їх коріняться в невідповідності альпіністів, в недооцінці труднощів, у незнанні характеру гір, в необізнанні з технікою користування, в ігноруванні елементарних правил піднімання на гори, в непотрібному бравіруванні, в недостатній підготовленості до маршрутів, в подорожуванні поодиноці.

Риск є в якій завгодно спортивній грі і не раз з футбольного поля виносили ігроків з вивихнутими або поламаними кінцівками; проте, футбол культивується. Риск примушує з метою профілактики застосовувати тренювання, розрахунки, техніку, спритність і в цьому велике позитивне значення ризику.

В альпінізмі, щоб послабити ризик, треба вивчати небезпеку гір, погоду в горах, знати власні сили; треба навчитися відшукувати й аналізувати маршрути, перш ніж ними користуватися; слід навчитися дисциплінувати своє тіло й не лякатися небезпек, що з них дев'ять десятих завжди можна подолати. Треба вивчити техніку підіймання на гори,—і тоді ризик буде знешкоджено.

„Фальшивий крок міг коштувати нам життя,— пише англійський учений і альпініст Тіндаль,—але свідомість правильності наших рухів не кидала нас і ставала джерелом живої насолоди. Всі почуття були на сторожі, погляд ясний, дух сильний, члени стійкі, ноги гнучкі, і з запасом сил на випадок, коли нога спіткнеться, і готових зараз же прийти на допомогу. Така дисципліна, що її накладає на тіло небезпечне підіймання“.

Альпінізм привчає до боротьби за перемогу. Цього заперечувати не можна і ця якість альпінізму підносить його виховне значення на величезну висоту.

У брошурі „Про схід на високу гору, про шкідливість журби тощо“, в розділі „Вроді прикладу“ *) Ленін пише: „Уявімо собі людину, що сходить на дуже високу, круту й недосліджену гору. Припустімо, що їй пощастило, подолавши нечувані труднощі та небезпеку, піднятися на багато вище, ніж його попередникам, але що вершини вона, проте, не досягла. Вона опинилася в становищі, коли посуватися вперед вибраним напрямом і шляхом уже не тільки важко й небезпечно, а просто неможливо. Їй довелося повернути назад, спускатись униз, шукати інших шляхів, які хоч і довші, але обіцяють можливість добратися до вершини. Спуск униз на тій невиданій ще в світі висоті, на якій опинився наш уявлюваний мандрівник, ще важчий і небезпечніший, може, ніж піднімання. Легше спіткнутися, не так зручно оглянути те місце, куди ставиш ногу, нема того надто піднесеного настрою, яке створювалось безпосереднім рухом вверху, прямо до мети і т. д. Доводиться обв'язувати себе вірвовкою, витратити цілі години, щоб кіркою вирубати східці або місця, де можна було б міцно прив'язати вірвовку, доводиться посуватися з волячою повільністю і до того ж іти назад, вниз, далі від мети, і все ще не бачити, чи кінчається цей страшенно небезпечний, тяжкий спуск, чи є хоч трохи надійний обхід, яким можна було б знову сміливіше, швидше, пряміше рушити вперед, вверху, до вершини“.

XVII з'їзд був з'їздом перемог соціалістичного наступу. Радянський Союз може пишатися кадрами, що вміють наступати і брати твердині; але потрібні нові й нові мільйони бійців, яких не злякають жодні труднощі, ніякі перепони, ніякі небезпеки. Їхнє завдання—взяти найвищу з вершин— „Соціалістичний союз пролетарів усього світу“.

*) „Ильич и физкультура“, ОГИЗ, 1931 г.

Альпінізм, що виховує вміння перемогати сувору природу, виховує сміливість, спритність, вносливність, дисципліну, почуття колективної відповідальності, що виховує вміння терпіти нестатки, дає фізичний гарт і уперту волю до перемоги, — формує саме такі сили, які й потрібні бійцям за соціалізм.

ПОЯСНЕННЯ ДО ТЕКСТУ.

1) Хан-Тенґрі. Якнайвища вершина Тянь-Шаня. Лежить там, де Казакстан межує з Киргизстаном та західно-китайською провінцією „Сінь-Цзянь“. Положення Хан-Тенґрі уперше визначив Мерцбахер 1903 року. До Мерцбахера ніхто до Хан-Тенґрі не проходив.

Хан-Тенґрі весь із мармура; має форму гострої чотиригранної піраміди. Через свою надзвичайну висоту й гостру пірамідальну форму, яка вирізняє його споміж решти вершин, Хан-Тенґрі видно з багатьох пунктів гірської Киргизії, південно-східного Казакстану й Сінь-Цзяню. Тимто він єдиний серед наьколішніх безіменних гір, — що має ім'я або назву. По-монгольському Хан-Тенґрі — „Властитель духів“, а по киргизькому „Кан-то“ — „Гора крові“. Гадають, що цю поетичну назву киргизи дали цій горі через той кривавий колір, в який забарвлюється вершина вечорами, коли сідає сонце. Проте, найімовірніше, що „Кан-то“ це зіпсоване „Хан-Тенґрі“.

2) Другий міжнародний полярний рік. Снігові шторми, хуртовини, ожеледиці, засухи чинять безліч труднощів народному господарству й спричиняють вародні лиха та катастрофи. Перші успіхи метеорології й знайомство з Арктикою довели, що рух повітря на земній кулі, який творить погоду, є результатом обміну між холодним повітрям над полюсами й теплим повітрям на екваторі.

„Неодмінно треба, — писав австрійський вчений К. Вейпрехт ще років 50 тому, — оточити Північний полярний край кільцем станцій, на яких провадилися б одночасно наукові дослідження протягом одного року, однаковими приладами й однаковими методами“. Такий спосіб гарантував би використання методу порівняння, на якому й базується сучасна метеорологія.

Ідея К. Вейпрехта була підтримана багатьма державами і з серпня 1882 р. по серпень 1883 р. роботою дванадцятьох держав був проведений Перший міжнародний полярний рік.

Тринадцяти станцій, що діяли в Арктиці, було ясно не досить і величезні простори в Арктиці лишилися невивчені, а спостереження окремих станцій через це були відірвані, бо їх ні з чим було порівнювати й зв'язувати. До того ж і рівень метеорологічних знань на той час був невисокий.

Минуло п'ятдесят років після Вейпрехта. Метеорологія стоїть тепер далеко вище. Міжнародне Метеорологічне об'єднання, членом якого є також і СРСР, ухвалило в 1932-33 р., тобто через п'ятдесят років після Першого міжнародного полярного року провести Другий МПР.

Економічна криза примусила капіталістичні країни набагато скоротити накреслені плани й згорнути роботи.

Комітет Другого міжнародного полярного року РНК СРСР навпаки розширив свої плани. Радянські вчені запропонували включити в плани наукових робіт також гідрологію (вивчення водяної оболонки земної кулі), аерологію (вивчення високих шарів атмосфери), атмосферну електрику, вивчення хемічного складу полярних вод і т. д. Крім створення тридцяти нових полярних станцій у районі Радянської Арктики, Комітет Другого міжнародного полярного року організував ряд експедицій на льодоколах, а також і сухопутні експедиції в райони великих високогірських льодовиків. До таких експедицій належать Памірська експедиція М. П. Горбунова, Наринська експедиція С. В. Колесніка і наша експедиція до масиву Хан-Тенгри.

3) Полярний фронт. Так у метеорології називають межу, яка відокремлює холодне повітря, що йде з полюса, від теплого повітря — з екватора. Межа ця, — місце постійної боротьби холодних і теплих течій повітря, — витягнута не рівною, а хвилястою лінією з довгими, мінливими щодо своїх обрисів, язиками.

4) Палеозой. Кора земна складається не тільки з викинутих вулканом порід та органічних рештків на дні існуючих колись морів. Величезні шари осадкових порід по багатьох місцях глибоко поперерізані річками, і мандрівник, оглядаючи схили урвищ, мимохіть запитує себе — скільки ж часу потрібно було, щоб відкласти такі могутні маси земної кори. Над цим питанням працювало багато вчених. Завдання, виявилось, трудне, бо всі процеси в земній корі відбувалися так повільно, що людина за своє коротке життя не може їх скопити, відзначити.

Спроби знайти спосіб, щоб в'ясувати вік землі, покищо не дали задовільних наслідків. Єдине, на чому зійшлися всі вчені, — що земля в своєму розвитку пройшла ряд довгих періодів і вік її слід рахувати багатьма мільйонами років. Отже, сучасна геологія ще не визначає точними цифрами тривалість життя землі та її окремих періодів. Різні поклади (моря, прісної або солодкої води, суші), що складають, так звані, осадкові породи, лежать одні на одних. Порядок, в якому лежать ці шари або верстви, дозволяє встановити, які шари давніші, а які молодші.

В осадкових породах знаходять рештки рослин і тварин, які населявали землю саме в той період, коли відкладалися ті пласти, що зберегли рештки згаданих рослин і тварин.

Поклади з однаковими скам'янілостями вважаються одночасними, а ті поклади, в яких знаходять тварин нижчого ступеня розвитку, — покладами старішими.

На підставі цих даних, які дозволяють виявити відносний вік порід, вчені умовно розбивають історію земної кори на окремі періоди часу — ери: 1) азойську, і 2) еозойську — найстародавніші ери), 3) стародавню еру палеозойську), 4) середню еру (мезозойську) і 5) нову еру (кайнозойську).

В палеозойську еру відбувалися могутні горотвірні процеси, які спричинили складки земної кори.

5) Архіпелаг — група островів, розташованих близько один від одного.

6) Кайнозойська ера. П'ята ера в історії розвитку землі (див. вище пояснення до слова палеозой). Протягом цієї ери, характерної багатством ссавців, — появилася і людина.

7) Нунатак. Так зветься не вкриті льодом скелі, що здіймаються над льодовиковим покривом Гренландії.

8) Бернські й Пенінські Альпи — гірські групи в Західних Альпах з найвеличними й труднодоступними вершинами. Так у Пенінських Альпах (входить до складу південної групи Альп) є відомий гострий шпиль Маттергорні (4 505 м), що його довго вважали неприступним, дев'ятиголовий масив Монте-Роза з найвисталішою вершиною Дюфур (4 638 м). Бернські Альпи (інакше Бернський Оберланд) розташовані на схід від Женевського озера і є найживописніший хребет Швейцарії. У західній частині хребта лежать найвищі вершини Фінстерааргон (4 275), Юнгфрау (4 167) і Алечгорні (4 198).

9) Чубуд. Шукаючи сировини для соціалістичного будівництва, радянська наукова думка домоглася виробляти бавовну з луб'яних культур (з кендірю, італійської коноплі, канатника „рамі“). Названі культури успішно можуть рости в Киргизії.

Як результат правильного здійснення генеральної лінії партії та ленінської національної політики в Киргизії на безводних величезних просторах створюється Чуйський агроіндустріальний Комбінат, який перетворює 100.000 га неродючої землі в соціалістичні лани нових у нас луб'яних культур, виконуючи, отже, величезну роль у боротьбі за сировинну незалежність Радянського Союзу.

Один гектар кендірю дає 2,5 центнера бавовни і 1 тунну каучуконосного листу. Італійська конопля дає з гектара 0,5 тонни катоніну, що заміняє 1,5 тонни бавовни-сирцю.

По закінченні Чуйського комбінату країна матиме на рік приблизно 1,5 млн. бавовняного волокна і приблизно 1 млн. пудів довгого волокна.

10) Пустинна засага. У пустинях і навіть у помірних широтах трапляються породи з чорним чи бурим, з неблiskучим чи глянцеvim покривом. Покрив цей зветься пустинною засагою або загарою. Гадають, що це буває від вбирання породою вологи (роси або дощу), яка вилучає із складу породи кремнезем, марганець і залізо, які в наслідок сильного нагрівання утворюють на поверхні „захисну шкоринку“. Глянець на загарі виникає через шліфування вітром, що несе пісок.

11) Тераси (річкові). По схилах долин вище рівня річки можна часто спостерігати горизонтальні великі приступки. Вони йдуть часто-густо в кілька ярусів, майже суцільною лінією уздовж ріки. Там, де спадають із схилів струмки, тераси розмиті й від цього їх не всюди легко простежити.

Тераси ці, — колишне дно ріки, — свідчать, що рівень долини був вищий. Потім ріка поглибила своє русло, залишивши з обох боків краї свого старого dna. Поглиблення русла, що спричинило утворення терас, геологія пояснює або тим, що країна підіймалась і ріка врзалася в своє старе ложе, або тим, що місце, куди впадає ріка (море, озеро) знижувалося й також викликало поглиблення русла.

12) Слідв будівель, купи цегли, а також різне хатне начиння й кістки знаходять на південно-східному березі Іссик-куля близько курорта Кой-сари,

метрів із 20 від берега, на глибині 1 м, і на північному березі с. Турайгир та між річками Другого й Третього Койсу на глибині 1 — 1 1/2 м. Знахідки ці свідчать, що руїни ці стосуються порівняно недавніх часів (В. Баргольд), можливо навіть вони належать до середніх віків. Осідання дна й берегів, що спричинило занурення під воду будівель пояснюють землетрусами, які досить часті в районі Іссик-куля.

13) Іссик-кульська глибока долина, в якій покоїться озеро, є грабенном (В. В. Разніченко), тобто скидовою западиною — провалом ділянки земної кори, що осіла між двома сусідніми ділянками, які, лишившись нерухомими, являють собою підвищення по обидва боки западини. До таких скидових западин належить у межах СРСР Байкал (Сибір).

14) Тімур, інакше Тімур-і-ленг (по персидському кривий Тімур) або Тамерлан. Великий завойовник і творець величезної імперії в Середній Азії (народився 1336 р., помер 1405 р.). Тімур походив із стуреченого монгольського роду „Барлас“. Свою діяльність почав сміливими розбійницькими наскоками. Переходячи із службу то до монгольських ханів, то до тюркських емірів, висунувся, став відомим. В 1369 році підняв повстання проти хана Мавераннагра (держава була в південній частині Туркестану, між річками Аму-Дар'я і Сир-Дар'я), убив його і оголосив себе „великим еміром“, обравши своєю столицею Самарканд.

Після боротьби з ворожими племенами і переважно тюркськими емірами, Тімур в інтересах узбекського торгового капіталу, що прагнув перетворити Самарканд у головний торговий центр на Сході, розпочинає один по одному завойовні походи й за короткий час захоплює Хорезм (Хіву), Грузію, Арменію, Герат, Персію, землі на північ до Іртіша, робить наскоки на Індію та Сірію і готується до походу на Китай. Але на самому початку походу (1405 р.) помирає. Особливо вславила Тімура його надзвичайна жорстокість. Відомо, що, коли він захоплював якесь місто, полонених убивали масами. Приміром, коли взятий був Багдад, убито 90.000 чоловік ісафань — 70.000. Але поруч витонченої жорстокості, яку можна пояснити бажанням зздалегідь паралізувати ворога страхом, Тімур виявив і позитивні риси.

Руйнуючи в інтересах того ж узбекського капіталу міста-конкуренти (столицю арабів — Багдад, персів — Шираз, Золоту Орду), Тімур старанно прикрашає новий торговий центр Сходу — свою столицю Самарканд „руї Замінаст“ (лице землі). Він переселяє в Самарканд із завойованих земель найкращих архітекторів, і пам'ятники його епохи, що збереглися й досі, викликають подив красою форм та кафельних орнаментів. Щоб уславити Самарканд, Тімур запрошував туди письменників, поетів і художників.

15) М а н а п — (у киргизів) найвпливовіша особа в роді. Вона має владу над рештою членів роду і часто чинить суд і розправу. Нагадує феодалів раннього ступеня розвитку феодалізму. В період радянізації Киргизії манани ставили лютий опір, підбурюючи до повстань. Тепер манапства, як соціального явища, вже нема.

16) К а л и м — пережиток родового побуту — плата або викуп за молоду. У киргизів і казаків, як і взагалі в усіх кочовиків, платять переважно худобою — скотом („калим-мал“). Радянська влада рішучо стала боротися проти цього калиму, вважаючи калим за злочин, який карається судом.

17) Ріка Текес — бере початок у межах СРСР (Казакстан) на північних схилах східної частини Терської-Алатау. Вийшовши з гір на долину, повертає на схід і тече в межах Китаю, де, з'єднавшись з рікою Кунгес, вже під іменем р. Ілі, повертає на захід і тече знову в наші межі.

18) Ар х а р и — великий горний баран (*Ovis Poloi*). Живе на Памірі й Тянь-Шані. Масивні спіральні роги досягають 30 кг. Тепер радянські науково-дослідні інститути провадять успішні дослідження над виведенням нащадків від архара й великопородних овець.

19) „Культуртрегер“ — слово, яким звичайно визначають насаджувачів негативних рис європейської культури серед тубільних народів.

20) Б а к с и — те саме, що й шаман, знахар, ворожбит.

21) „Д ж и н и“ — „духи“, в які вірять забобона частина киргизів.

22) А н е р о і д — барометр, що показує атмосферний тиск і висоту над рівнем моря (що вище вгору, атмосферний тиск нижчає). Анероїди побудовані на принципі стиснення повітрям металічної коробки, звідки викачане повітря.

23) „К о м и н“ в альпіністичній термінології — вузька вертикальна або коса щілина в скелі, по якій можна лізти вгору або спускатися вниз, впираючись перед себе ногами, а ззаду спиною й руками.

24) Л ь о д о в и к С е м ь о н о в а — льодовик у верхів'ях річки Сариджас. Названий так і вперше нанесений на карту (не ввесь цілком) інженером-гірником Ігнат'євим на честь П. П. Семьонова Тянь-шанського, який 1857 р. перший пройшов до верхів'я Сариджасу. Довжина льодовика 30 км. (за Мерцбахером).

25) Якщо в Альпах докладно вивчено сліди зледеніння, які відбувалися в четвертинному періоді (найближчий до нас період Кайнозойської ери) і на топографічних картах високогірських районів точно визначені колишні межі глетчерів, стародавні морени і т. д., то про Середню Азію цього сказати не можна. Тут не провадилося ще площинних досліджень з інструментальним здійсненням, де б зазначені були й сліди стародавніх зледеніння.

Тимто досі нема єдиного погляду щодо числа зледеніння у Середній Азії. Приміром, учасники американської експедиції 1903 року на Тянь-Шань Девіс і Hutington вважають, що льодовикових періодів у Тянь-Шань було не менше як п'ять. Мерцбахер говорить про два-три періоди. Тому доводиться обережно фіксувати мінімальне число зледеніння, які не викликають сумнівів. 1933 року разом із геоморфологом М. П. Баташовим ми простежили сліди стародавнього зледеніння в долині Інілчек, від сучасних меж льодовика I до кінця долини. Причём, спираючись на сліди яскраво виявлених двох кінцевих морен, можна говорити твердо про два зледеніння.

26) М о р е н и. Під руйніщким впливом сонця, морозу, вітру, води, від скель одриваються уламки гірських порід, що падають і нагромаджуються понад краєм льодовика. Частина їх лишається на поверхні льодовика, частина потрапляє всередину, частина — на дно. Всі вони рухаються разом з льодовиком (рухомі морени). Поверхневі морени бувають бічні — уздовж схилів, і серединні, які походять від стикання морен двох льодовиків, що зливаються. Коли льодовик відступає або ж не міняє свого місця в долині (стаціонарний), то морени, що впали в кінці льодовика (кінцеві

морена), лишаються нерухомі. При великому відступанні, і значить зниженні маси льодовика, нерухомими стають і відкладені понад схилами бічні морени (берегові). Нерухомими моренами будуть і всі морени (бічні, середні, внутрішні й ті, що на дні), які залишаться після зниклих льодовиків.

²⁷⁾ Швидкість руху льодовиків. Глетчерний лід має таку властивість: він пластичний і м'який, або тягучий. Коли маса глетчерного льоду лежить на схилі або на похилому руслі, то під впливом сили ваги вона починає повільно текти вниз, як, приміром, стікав би чоботарський вар або густа патока. Швидкість руху льоду не всюди однакова. Найбільша швидкість припадає на середину, найменша — на краї. Коли взяти льодовик у поперечному перетині, то швидкість більшає від дна до поверхні.

Швидкість руху льодовика через свою повільність непомітна для нашого ока. Льодовики в Альпах течуть із швидкістю від 25 мм до 1,25 м на годину. За даними Вало, лід рухається в 10.000 разів повільніше від води (при однаковому, звичайно, руслі). Могутні Гімалайські льодовики пересуваються із швидкістю до 3 — 3,7 м. Льодовик Інілчек у Тянь-Шані за вимірами Демченка й Гаєвського має швидкість 3,4 м.

²⁸⁾ Верхній льодовиковий убуток — розтавання поверхні льодовика.

²⁹⁾ Маркування — попереднє встановлення добре видних позначок (марок) що допомагають орієнтуванню в труднопрохідній місцевості.

³⁰⁾ Прориви озер. Проривання озер, в яких замість одного з берегів — льодова гребля або плотина — явище не рідке. Наприклад, озеро Мер'ель (У Беряських Альпах), в якому Алечський льодовик править за греблю, не раз проривався, чинячи цим спустошливі катастрофи. Тепер для зайвої води в цьому озері існує обвідний канал.

³¹⁾ Експедиція С. В. Колісника. Експедиція до Центрального Тянь-Шаня Другого міжнародного полярного року, що працювала у верхів'ях Великого Нарина. В складі експедиції — геологи, геоморфологи, кліматологи, топографи. Експедиція докладно описала льодовиковий вузол Ак-Шийряк, зледеніння В. Нарина, знято понад 80 льодовиків, виявлені кліматичні особливості сиртів у верхів'я Нарина, покрито геологічним здійманням понад 5000 км², виявлені велетенські запаси гіпсу. Начальник експедиції — дослідник Джунгарського Алатау й Центрального Тянь-Шаня, геолог і гляціолог С. В. Колісник.

³²⁾ Саїга (Saiga Tatarica) — антилопа. Живе в степових передгірських районах Казакстану й Середньої Азії, має характерну горбоносу голову й виткі невеличкі ріжки.

³³⁾ Saussurea involucrata — латинська назва красивої високогірської альпійської рослини калустяного кольору. Роста на висотах 3000 — 3600 м. Визначено ботаніком нашої експедиції проф. М. І. Котвим.

³⁴⁾ Мульдовий льодовик, інакше каровий льодовик — льодовик, що лежить у ніші або глибокій заглибині між скелями й обмежений трьома стінами. Задні стіни звичайно бувають дуже стрімкі. Льодовики цього типу часто розташовані групою на певній висоті. Так вони розташовані й на південних схилах Хантенгінського хребта.

³⁵⁾ Бергшунд — розколина у фірні на кругих схилах. Утворюється через відривання й сповзання вниз під вагою фірнових мас. Переходити через такі розколини потрібно з охороною.

³⁶⁾ Гірська хвороба — нападає, коли сходити на великі висоти. У нетренованих осіб може трапитися й на висотах 3000 м над рівнем моря. Симптоми: запамороки, відсутність апетиту, нудота, блювота, непритомність, носові й горлові кровотечі. Коли напад тяжкий і не проходить, краще спуститися. Організм все ж може перебороти хворобливі симптоми й тому альпіністи здебільшого, сходячи на велику висоту, там, де починаються напади гірської хвороби, лишаються на деякий час, щоб акліматизуватися раніше, ніж продовжувати підніматися. Причини гірської хвороби ще не досить вивчені. В основному хворобливі явища — результат зменшення на великих висотах кисню, а це спричиняє „кисневе голодування організму“, тобто недостатнє живлення крові киснем. Втома при сходженні на гору, захід, серцебиття, холод, гірське сонце і. д. посилюють хворобливий стан,

³⁷⁾ „Жандарми“ — скелі у формі веж, що виступають із снігу на снігових гребенях.

³⁸⁾ Конденсація — перетворення вологи з газоподібного стану в рідкий або твердий. В даному разі скелі Хан-Тенгри, охолоджуючи сконцентровані в повітрі пари, являють собою конденсатор.

³⁹⁾ Метаморфізм. В наслідок осідання окремих ділянок земної кори не велику глибину, що викликає і підвищення температури й колосальний тиск, або від підймання з глибини розтоплених мас, які прориваються у верхні шари кори, — відбуваються глибокі зміни складу й структури гірських порід. Скам'яніння в осадових породах, які зазнали метаморфізму, бувають звичайно зім'яті й спотворені так, що визначити їй майже неможливо.

⁴⁰⁾ Спад і простяг пластів. Породи, що утворилися з відкладань у стародавніх морях, як ми про це вже писали (див. вище „палеозой“), розташовані в земній корі пластами різної товщини. В наслідок руху земної кори, вони були зім'яті в складки. Складаючи геологічну карту, геолог мусить знати, як залягає та чи інша гірська порода, тобто її положення в просторі. Це положення визначається простягом (лінія перетину пласта горизонтальною площиною) і спадом (нахил до горизонтальної площини), показаний у градусах.

Простяг і спад похилих пластів вимірюють з допомогою спеціального гірського компаса, який має, крім магнітної стрілки, ще й вільно висячий повис, що показує при вимірюванні кут, під яким пласти гірської породи нахилені.

⁴¹⁾ Орографія — описання форм земної поверхні, взаємного розташування хребтів, долин тощо. Відмінно од геоморфології, яка вивчає походження цих форм, орографія дає тільки зовнішнє описання.

⁴²⁾ Гіпсотермометр — прилад, з допомогою якого визначають висоту якогось місця над рівнем моря, — являє собою кип'ятильник, у кришку якого через трубку вставлений спеціальний термометр. Це цей прилад на основі того закону, що пружність пари кип'ячої води дорівнює зовнішньому тискові повітря. А що на висотах із зменшенням тиску знижується й температура (приблизно на $0,01^\circ$ при зміні тиску на $\frac{1}{4}$ мм), то вимі-

ривши на якійсь висоті температуру пари кип'ячої води, в спеціальних таблицях знаходять і тиск повітря, а значить і висоту.

43) Самописні метеорологічні прилади, наприклад термограф, який провадить безперервний запис температур, або гідрограф, що записує відносну вологість. Запис це — ламана лінія пером на барабані, який обертається з допомогою часового механізму. Перо це одним кінцем прикріплено до трубки, наповненої рідиною. Коли змінюється температура, трубка або збільшується в об'ємі і вирівнюється (при нагріванні), або ще більше стискається (при холоді). Рух трубки й примушує міняти стан пера на паперовій стрічці, від чого при обертанні барабана й виходить ламана лінія.

У гідрографі коливальні рухи пера викликані змінами довжини жмутка волосся, до якого прикріплене перо з допомогою системи ричажків. Змінюється довжина волосинок від зміни вологості.

З М І С Т

Частина перша

Стор.

1. Мої перші відомості про Хан-Тенгри. Коло початків Джиндису. Зустріч з мисливцями. В студії художника Северіна. Трохи географії, геології та історії 5
2. З кіноапаратом на Хан-Тенгри. Лист уйгурки Таірової. Склад групи. Москва — Фрунзе. Столиця Киргизької АСРР. Біл баранів. Дунгани. Кризь пилову завісу. Робота вітру. Буамська ущелина. Рибаче — порт 13
3. Киргизьке море — Іссік-Куль. Рудобороді усуні. Сліди стародавнього життя під водою. Транспорт диких звірів. Іссік-Кульські теплоходи. На межі осілого й кочового світів. Каракольський базар. Перші відомості про Джантая. Через Санташ. Мільйон каменів. Тімур-і-ленг 23
4. На Каркару. „Каркара джармарка“ Кочовий культфронт. Мітинг на конях. Козлодрання. Киргизький кінь. Кінний ярмарок. Наші коні не мають наміру ходити під в'юками. В гостях на кочовищі. Юрта. Трохи етнографії. На озері Барагобасу. Хан-Тенгри . . 34
5. На заставі. Треба говорити з Джаркентом. Старий Набоков згадує. Про Мерцбахера. Баянкол розлився. Центральний Тянь-Шань з Кетьменських гір. Гори палають. Хан-Тенгри. Зустріч з кочовим аулом. Джейляйна рада. Телефон в тяньшанських горах. „Експедицію на межі застави каракольської комендатури пропустити“. До нас прикомандирують прикордонників. 47
6. Новий етап — шлях до Хан-Тенгри. Капкакська ущелина. Табір експедиції. Старе лісове пожарище. Тисяча дев'яност шістнадцятий рік. Оповідання Нургаджі. Перевал Капкак. Перевал Кашкатер. Вниз по долині Сариджас. Перший схід на гору. „Горіння й післягоріння Альп“ 55

7. Сирти. Нічний напад контрабандистів. „Не стріляй, не стріляй, товариш, моя Барданкул“. Важке підняття. На перевалі. Долина Інилчек. Люди. Зустріч з Тяньшанським ведмедем. Бродом через Інилчек. Чи небезпечний брід? Наочний посібник з гляцеології. Сліди давнього зледеніння 65

8. Підготовка до виходу на льодовик. Льодова пустиня. Як рухається льодовик. Зелена поляна. Поверхня льодовика. Утворення морен. Льодові гроти. Сліди тау-теке і барса. Льодороздільний хребет. Спроба проникнути в північний рукав через недосліджене озеро. Таємниче гудіння. Чи лавини це? Прорив озера 74

9. По південному руслу. Серединна морена. Льодовикові столи. Шпиль Петровського. Льодовик „Комсомолец“. Крижаним хаосом. Де ж Хан-Тенгрі? Хуртовина. Лавини. Хан-Тенгрі. Льодова лавина. Ілюмінація на льодовику. „На, пожалиста, кагаз, скоро читай“. Записка від начальника прикордонної охорони. Напад банди. Тривожна ніч. Назад. До скорої зустрічі 86

10. 1930 рік. Рішення про організацію комплексної експедиції. Розвідка 1930 року. Алма-Ата. Землетрус. Катастрофа 1921 року. На шляху на Джеланаш. Дикі антилопи. Радгоспи на цілих землях. Через перевал Мерке. Знову Каркара. Нас вважали за забитих. На китайській прикордонній заставі. Знову до Хан-Тенгрі 96

11. Долиною Баянкол. Полювання на сарн. Хуртовина на перевалі. В гостях у басмача. „Шайтан грає“. Знов на льодовик. Погана ніч. Коні далі не йдуть. Пускаємо в хід сани 101

Частина друга.

1. Коло Хан-Тенгрі. Вивчення маршрутів. Південні схили Інилчека. Царство снігу й льоду. Утворення льодовикових долин. Хан-Тенгрі з півдня неприступний. Південний контрфорс. Шпиль Костюра. Хан-Тенгрі з заходу. Де не ступала людська нога. Суцільний лід. Атака лавин. Тривожні дні. Хан-Тенгрі з китайської сторони. Льодовик, якого ще не доводилось бачити. Перевал в Китай на 630 метрів вище від Монблану. Фірновий басейн. Гірська хороба 109

2. 1931 рік. Аналіз маршрутів. Організація підймання на гору. Завдання експедиції. На північному березі Іссик-Куля. Сліди землетрусу. Табір у Караколі. Експедиція ТПТЕ. Тургень-Аксу. Перевали Карагир і Чонашу. Падіння коня з в'юками. Тянь-Шань з перевалу Беркут. Зустріч з басмачами. Подорож у Майдадир 119

3. Підготовка на головній базі. Маркування. Розміщення баз. На льодовику. „Пошта“. Носії дезертували. Відомості про групу ТПТЕ. Табори на висоті 5600 і 6040 метрів. Готування закінчено. Загибель коня. Маршрути на схід та південь від Хан-Тенгри . . . 128

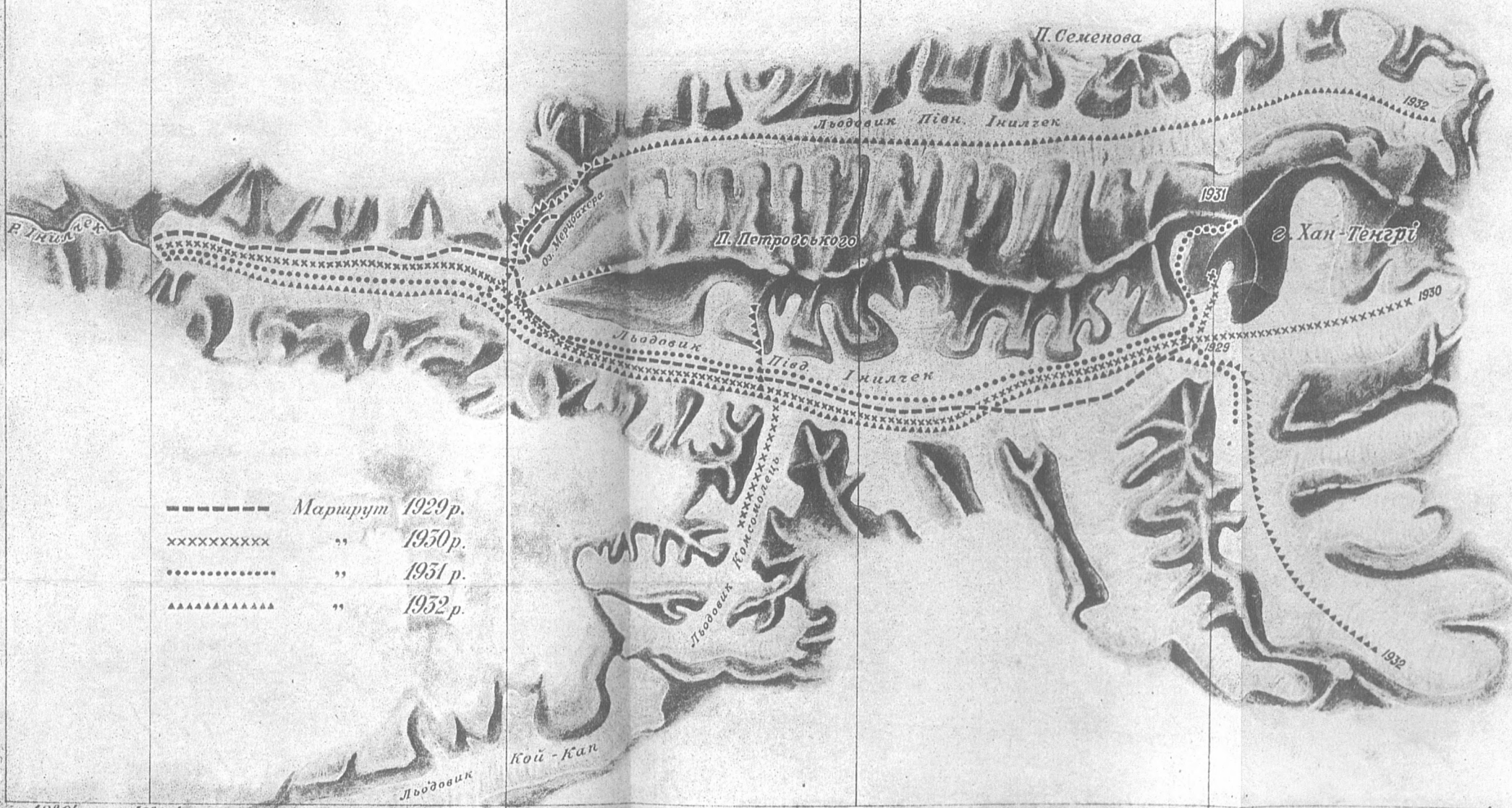
4. Штурм 136

Епілог 160

Пояснення до тексту 164

42°20' 49°20' 49°30' 49°40' 49°50' 50°0'

- - - - - Маршрут 1929 р.
 xxxxxxxxxxxx " 1950 р.
 " 1951 р.
 ▲▲▲▲▲▲▲▲▲▲ " 1952 р.

42°0' 49°20' 49°30' 49°40' 49°50' 50°0'

49° 50'

Ціна 2 крб. 25 коп.

Політурка 50 коп.